

३२/२

२२२९

दमेक हाउ भयवोधं नयतु रुका नु सधाने नो भयवोधं जनयत्विति मिश्राय किं तु उभयवोधं
 जनयत्विति तस्य चाहत्या न्वयवोधेनाप्युपपत्तेः न च तादृशानियमे मानाभावः घटावित्
 च रुक घट प होय स्यात् घट हेये हि त्वान्वयवोधसंभवे नैक शेषानुशासनवैयर्थ्यापत्तेः न नुस
 ह्म हि तिव्युत्पत्तौ सकृत्वं नार्थविशेषां जातिविशिष्ट व्यक्ति बोधानापत्तेः न ह्येतौ घट प
 जानाति त्या हा वा ह त्या बोधस्यानुपपत्तात् अतो ह्यविशेष्येयिन सकृत्त्वमिति चेत् त
 संक य हा नु सधानमेक विधेया वधि न्तमेव स्वार्थोद्देशकः यवोधं जनयति रुकोद्देशा
 वधि न्तमेव स्वाविधेयक बोधं जनयति तिव्याप्तिद्वयांगिकारस्तेन घटं जानाति त्वत्र का
 कायं स्थालीय च तित्या हो च नावृत्तिविना बोधः न च सैधववान्द्रव्यमिव्यमित्यादिते
 लवरातुरगवदेकोद्देशक इव्यवोधापत्तिरिति वाच्यं वृत्तिविशेष्यमेवानुभावयति
 तियमस्यायोस्वीकारादतश्च न स्वरूपा रागमेक शेषवैयर्थ्या न च मगो गद्यतित्या

सा:

दो सामान्यविशेषोभयशक्तमगयदात्ममुत्तमगतोभयरूपेणा एकविशेषक बोधायति
 रिति वाच्यं। त्वत्तिविशेष्यतावच्छेदकमेकमेवानुभावयतीति नियमांतरस्याभ्यासिका सत
 अत्रतुरीयनियमेनैवैतदित्यकारणोतद्वै यथामितिकश्चित्। नत्वेकमेवशाकबोधंजनय
 तितिनियमांतरं प्रमाणाभावात्। नच श्वेतोधावतित्यादिशक्येयदमेदावतिर्नस्या
 त्। इष्टायत्ते। अत्रपुष्पवंतयदमेदोनिवेश्योवायेतेनतत्रनव्यभिचारः॥ नतुपुष्पवंत
 यदसंद्रसूर्यवृत्तिद्वित्वंशक्यातावच्छेदकं॥ चंद्रः सूर्यश्चेतिप्रत्ययात्। नचपुष्पवंतयद
 केवलंचंद्रसूर्यस्यबोधामतिरीति वाच्यं पुष्पवंतयदंचंद्रेसूर्यचशक्तमितिजानात्
 केवलंचंद्रबोधद्विष्टांचवस्तुआवृत्तस्वीकारेयिचैजोगद्यतइत्यत्रद्वित्वसंख्यायाश्चैत्र
 योरुभयोरुद्देश्यतयाबोधोनस्यात् अतएवसकयदेतोद्देश्यविधेयभावहत्यूक्त
 यिननिस्तारः अस्यातोयस्याप्यहिश्यतायाः सत्वात्। अतएवव्यासज्यवत्तेरुद्देश्य

राम

इयता व्यास उपरतिरैकेव। एको देशे त्यत्रैको देश्यतावत्॥ एवं च यो द्वावित्यत्र व्यास उपरतिवि
धेयनिरूपितो देश्यता व्यास उपरति प्रत्युक्त। समवाये नोदित्वानिरूपितो देश्यतायाः इत्येकं स
त्वात्। न च व्यास उपरतिसंबन्धेन विधेयो देश्यताया व्यास उपरति तन्मात्राभावात्। अतए
वं तदभेदवदित्वादि यवभेदे निवेश्य इति रक्त। न च घटत्वे नोपस्थिते सहस्रत्वे संस्थान
यवदित्वादेरन्यसंभवात्। सरूपारामेकशेष इत्यस्मदर्थेति वाच्याय यमी इत्य
त्र जलत्वे न दुग्धत्वे न च जलदुग्धयो रूपास्य त्वर्थे तत्सार्थकत्वात्। तथा वैकायावृत्तिस्त
दिषयीभूतमर्थमनुभावयति तेव नियमः प्रमाणासिद्धयर्थवत्प्रतीति। वस्तुतस्तु। तादृ
शानियमास्तीकारे प्रशमनमौययः ययसी इत्यादेः साधुत्ववारणार्थस्वरूपाणामितिसू
त्रमन्यथा तादृशप्रयोगस्यापि साधुत्वमतेरिति ध्येयं। अहतिप्रसवस्यानस्ये तस्य
पुनरनुसंधानं स्यात्तां तं रस्यास्मानुसंधानमनुयजः स्यात्तां तं रस्यास्य स्वस्या नै

७९
तथा:

सधानमनुवृत्तिः। एतच्च येषु तद्वदनांतत्र पूर्वपूर्व लघीयः अश्रुतयदानां अनुसंधातमध्याहार
इति यांच। तन्ना विशेष दर्शनस्यासार्वत्रिकत्वेनेकहंतर्भावशाभिप्राये युगयदो धसुर्वीर
त्वात्॥ किंच ह्येनुरोधादेकोच्चारणांतर्भाविवेशाभिप्रायात् युगयदुभयवो धोर्वीरः सामग्री
सत्वात्। प्रथममेतस्य चरममेतस्येतन्न नियामकाभावात् धारावाहिकस्थले प्रथमकरो कार्यता
वच्छेदकावन्निस्प जायमानत्वे तत्राभावात् व्यक्तिस्यानीयायत्तेर ह्यवशात्स्वका
शत् अस्ति स्तुयचक्रमिक बोधाभिप्रायस्तत्रेतिदिक् तच्च तात्पर्यमस्माकं लौकिकवा
च्ये स्वतंत्रा वेदे ईश्वरस्य। भीमां सकास्तुः पूर्वपूर्वध्यायकतात्पर्यपूर्वकमेव वेदे तात्प
र्यमिति परंतु मनादित्वादिति। तन्ना कार्यद्रव्या नधिकरणाभावकार्यधिकरणा रूप
प्रलयस्य श्रुतिसिद्धतया तात्पर्यस्मानादित्वासिद्धे। भावकार्यनधिकरणा कालरूप
महाप्रलयोपगमसिद्धरावेतिदिक् विदत्तं च नशाखा समुदायत्वे वेदे कहे शस्यशा

राम

स्वातेनान्योन्याश्रयायात् ॥ नाप्यदृष्टजनकतावच्छेदवाचीनत्वे सति मीनशरीरवच्छिन्नैश्व
शरीरकजातियत्वं ॥ ईश्वरोक्तलौकिकवाक्यवाराण्यसत्त्वं ॥ जीतावाराणामीनशरीरवच्छि
न्नैति ॥ ईश्वरपदं स्वरूपकथनामेति ॥ मीमांसकमते लक्षणासिद्धेः ॥ किं त्वारंभोऽयाधिः तस्य
चयावसूच्यार्थमाशोभियुक्तानवेदत्वव्यवहारः ॥ तत्रैव यथापेक्षतया दृष्टवरोश्वश्रुदादी
नाप्रत्ययोयः ॥ केचित्तु अभियुक्तैर्वेदत्वेन परिभाषितत्वे दत्तं ॥ धातुत्वाख्यातत्वादि वतप
रिभाषागर्भमेव इत्याहुः ॥ तादृशवेदस्य यौरूपेयत्वं तस्मात्तयस्ते याना च त्वारो वेदाश्चाजा
यते ॥ एवं हि जज्ञिरे तस्माद्यजुः तस्मादजायते त्यादि श्रुतेः ॥ वेदाः यौरूपेयाः वाक्यत्वाद्
इतर्वहितनुमाना च सिद्धमरश्वस्वयभूरेष भगवानवेदो जीतस्त्वया युगशिचाया
स्तथेय्यताः स्मृतीरोऽस्य नकारका इत्यादि स्मृतिति नायौरूपेयत्वसिद्धिः ॥ तस्याः प्र
तिविरोधेनान्यत्र तात्पर्यात् ॥ स्वयंभूत्वेन नित्यत्वं किंतु तित्यज्ञानवज्जन्यज्जन्य

१८
त्याः

वा॥ अस्मदाद्यननुभूयमानजन्यत्वमितिकेचिद। शिवाद्याइत्यत्र शिवतामकस्मिद्विषिः शि
वशब्देनोक्तः अतश्चेशसंविज्ञानवह प्रीतिर्वानचमुत्पायौ रूपेयत्वसिद्धिर्विद्विजानमा
नंदमित्यादिमुत्पाद्यानंदस्यासिद्धिः स्यादित्येवाच्यं। लाघवेन सूखत्वावच्छेदेन यूराम्भज
नकत्वग्रहेतस्य लक्षणसायाहुः स्वाभावपरत्वादिनि कूनित्यादिविनाशकत्वशागौरवभि
त्याशब्दस्य नित्यत्वसिद्धौ शब्दसमूहाद्यप्येव रूपवेदस्यैवावधार्यताहिमज्जन्यत्वरूपयो
रूपेयत्वे सिद्धिर्नागमादमीति चेत्। न। वशीत्मकः शब्दोऽनित्यः समवेतत्वे सत्पुत्र्यवि
मत्वात्तथैव विदित्यनुमानात्तत्तसिद्धेः॥ उत्पन्नो गकारो विनष्टो गकार इति प्रतित्यात्
स्मो॥ त्वाद्विनाशसिद्धेः न च सौभ्रातिर्विधकाभावात् न च सश्रवायंगकार इति प्रत्यभि
ज्ञावाधिकात् स्यात्तद्वति गवच्छिन्नमेवाभावाविषयत्वेनावधकत्वात्। तथा सति ग
कारेयमिति स्यान्न तु सोयमिति चेत्। न। सोयमित्यत्र ग वृत्तिगत्वावच्छिन्नामेवा

राम

स्वविषयत्वात् ॥ अकार्षेयमित्यत्र गत्वा वधिन्नाभेद एव विषयो न तु गत्व तद्वद्विषयमपि यत्र
तु जातौ जातित्वं नानसामग्री तत्र तज्जति यो यमिति धीः संसर्गस्तु तज्जातवधिन्नाभेदाभावः ॥
तद्वद्विषयवधिन्नाभेदाभावे वा ॥ न चैकस्मिन्नस्मिन्नपि तज्जातीयो यमिति स्यात् इष्टत्वात्
गभिन्नत्वे सति गत्व जातीयभावेदस्य भावांगीकाराच्च तथा प्रत्यय इत्यने किं चोत्पादविनाश
प्रत्यययोः प्रामाण्याये कया प्रत्यभिज्ञाया एव प्रामाण्याभित्यस्यापि सूचकत्वात् वस्तुतस्तु
विलक्षणसावायुसंयोगादीनां गत्वादिकमेव कार्यतावच्छेदकं न तु गत्व सत्त्वादिक
मित्यादिशकानित्यत्वसाधकानि द्रष्टव्यं निरुते न शक्नोति यो व्योमैकगुणात्वाद्येमेत
समवेतगुणात्वो मपरिमाणावीदिति निरस्तं येन रूपेणावर्शानां स्फोटव्यं जकत्वतेन रूपे
शार्थप्रसाधकत्वे नैवोपयुक्तावतिरेकनित्यस्फोटयिनमानमिति हि क ॥ भहास्तु शक्नो
द्व्यसाहासवधेन प्रतीतिरेक ॥ स च शक्नोद्वि त्वादित्याहुः ॥ तन्ना प्रयो जकत्वात्

त्याः

अतएवति स्पर्श इवत्वेन शब्द स्थितित्वसाधनीमपि प्रव्यंसाश्चात्संवधेन प्रतियोगानतत्पुक्लमिति
 दिक् सच शब्दो द्विविधः ॥ प्रवर्तको ॥ प्रवर्तकश्च ॥ प्रवर्तको विधिः ॥ तदन्यो ॥ प्रवर्तकः प्रवर्तकत्वं
 च प्रवर्तितजनकेष्टा जनकज्ञानजनकत्वेत ॥ प्रवर्तितजनकेष्टा च कृतिकधीसाध्यत्व न कृति
 साध्यत्व प्रकारिक ॥ तज्जनकं कृतिसाध्यत्व प्रकारिकं ज्ञानं न तु कृत्यसाध्यत्व ज्ञानाभावे जीर
 षात् इष्टायाः समानप्रकारकधीसाध्यत्वेन कृतिसाध्यत्व प्रकारिक ज्ञानाभावत्वे चि कीर्षानु
 दयाच्च ॥ अतस्तद्विषयः कृतिसाध्यत्वे विध्यर्थः न च विषयभ्रमरा हो कृतिसाध्यता ज्ञानात्प्र
 वृत्त्यायतिहारणार्थं च तत्त्वदादनिष्टानुवन्धित्वेन कृतिविशेषणीयेति चेत् ॥ न इष्टा जनके
 वृत्तवदनिष्टाननुवन्धिकृतिसाध्यत्वेत ज्ञाते प्रवृत्त्यायते इष्टा जनकत्वेन ज्ञाते स्य कृति
 वृत्तवदनिष्टजनकेवक संकर्मणि न्यायादिति चेत् ॥ तत्र अस्तु तथानतिवृष्टा जनकत्वेन
 ज्ञानतदृशायांत दीयक तौ वत्तदनिष्टजनकत्वे ज्ञानयमो मानाभावादिति वाच्यं ॥ नि

त्या

साध्यत्वसंशयोपि अत्यायासादिसाध्येतविश्वत्प्रवृत्ते ॥ तच्चाप्रामाण्यानिश्चयानास्कांक्षितकृतिसाध्यता
 ज्ञातायेसयाः प्रामाण्याज्ञानानास्कांक्षितकृतिसाध्यतापिश्चयत्वेनैवलाघवाहेतुमितिवाच्यं ॥ कृतिसाध्यता
 ज्ञानत्वेनैवहेतुत्वात्ताच्चाप्रामाण्यनिश्चयेतुवत्तवदनिश्चयननुबन्धितमिच्छयानुदयादेव
 नप्रवृत्तिरिति ॥ नतु कृत्यसाध्यताज्ञानाभावोहेतुः कृतिसाध्यत्वसंदेहेशक्वात् कृतिसाध्यत्वनि
 र्णये प्रवृत्त्यभावायते ॥ कृतिसाध्यत्वनिर्णयाभावविशिष्टत्वेन कृत्यसाध्याताज्ञानस्य प्रतिब
 धकत्वेचातिवर्गोत्तमत्वरूपकृत्यसाध्यतानिश्चयाभावोपिनहेतुः ॥ गौरवादिति प्राभाकरानु
 यायिनः ॥ अथरेतुसन्निधात्वर्यगोचरोद्यावाचित्वात्कृतियैवोच्यं किंयासैवप्रवृत्तोहेतुर्लाघ
 वात् ॥ साचकृतिरसाधनताज्ञानादतद्व्यसाधनत्वंविध्यर्थं ॥ तच्चकृतावन्वेति ॥ रु
 क्यहोयस्यायत्वेनसन्निहितत्वात् ॥ तच्चेष्टाया समानाविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्याप्रवृ
 त्तिहेतुत्वाच्चकृतिद्याप्रवृत्तिका ॥ किंतुकृतिसाध्यत्वप्रकारिकेष्टासाध्यत्वसंसर्ग

राम

नित्येयाप्रवृत्तिस्तत्रशुचिषिहितकालजीवित्वप्रतिसंधानजन्यकार्यताज्ञानहेतुः। अन्यत्रेष्ट
साधनताविशेषमिष्टसाधनताज्ञानकालीनं वा कार्यताज्ञानहेतुरिति नोक्तं। न चैष्टसाध
नत्वविषयकं कार्यताज्ञानमेव हेतुन वलदनिष्ठाननुबन्धवति वाच्यं। साध्यत्वसाधनत्वयोर्वि
रोधेन एकदा एकत्र ज्ञानासम्भवात् प्रवृत्ति सामान्ये च कार्यताज्ञानमेव हेतुस्तुलानां वलव
दनिष्ठाननुबन्धित्वमिष्टप्रवृत्तिहेतुः न च कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन प्रवृत्तिहेतुत्वे कृतिसाध्य
त्वसंशयात् बहुवित्तव्यायासध्ये प्रवृत्तिस्तन्निश्चयत्वेन प्रवृत्ते कत्ववत्त्वेत्यव्यायासमा
ध्ये कृतिसाध्यात्वं संशयात् प्रवृत्तिरित्येव वाच्यं। कृतिसाताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात् संश
ये बहुवित्तव्यायासमाध्ये प्रवृत्त्यभावस्तु वलवदनिष्ठाननुबन्धित्वसंशयेन वलदनि
ष्ठाननुबन्धित्वमिष्टप्रवृत्तिहेतुः न च वलवदनिष्ठाननुबन्धित्वज्ञानत्वेन कृतिसाध्य
तामिष्टप्रवृत्तिहेतुत्वमस्त्विति वाच्यं। कृतिसाध्यत्वमिष्टप्रवृत्तिहेतुत्वमस्त्विति वाच्यं। कृतिसाध्यत्वमिष्टप्रवृत्तिहेतुत्वमस्त्विति वाच्यं।

शास्त्रप्रकारिकेष्टे वृत्तहेतुरिति वाच्यं। यागत्वावधि न विशेष्यतासंबंधेन प्रवृत्तिनिष्ठविशेष्यता
निरूपितयागत्वावधि न प्रकारितासंबंधेन यागकृतिष्ठायाः कृतिष्ठाया इच्छाया वा हेतुत्वा
त्। न च कार्यतावच्छेदकसंबंधस्यैकत्वात्। यागत्वावधि न विशेष्यतासंबंधेनैव कृतिप्रका
रिकेष्ठाया इच्छाया वा हेतुत्वमिति वाच्यं प्रत्यक्षसिद्धत्वात् न वस्तुविशेष्यमर्हं नानुक्तलक्षणे
समवायेन सूत्रहेतुत्वेन कृताविद्यसाधनत्वज्ञानात्प्रवृत्तिस्तत्र कृतीष्टेव प्रवृत्तिकान्तु
कृतिविषयेष्ठा कृतिविषये इष्टसाधनताज्ञानाभावादि त्याहः॥ यरेतु अस्तु कृतिष्ठाया प्रवृ
त्तिजितिकान्तु कृतिष्टेव याग इष्टसाधनमित्यादिशाब्दाद्यागात्वाविद्यसाधनताज्ञाना
त्प्रवृत्तिस्तत्र कृताविद्यसाधनमेव नेति कृतिष्ठाया अभावात्। न चाननुगम कृतिप्रका
रतानिरूपिताया यागत्वावधि न विशेष्यताया च कृतिनिष्ठविशेष्यतानिरूपी
ता यागत्वावधि प्रकारता एतदन्यतरसंबंधेनेष्ठातेनैव यागत्वप्रकारकप्रवृत्ते

त्याः

हेतुः॥ तथापि प्रारायं च कसंचारं सारे जीव नयो निष्कृति साध्ये कृति साध्यता ज्ञाता त प्रवृत्त्याय
 त्तिः तच्च तत्र माताभावः॥ प्राराय क्रियाय तज जत्या क्रिया त्वा दुरीर क्रिया वदित्यनुमानात् त
 सिद्धे॥ ज्ञानादेर्नाशं प्रति स्वे तरो त्य तरो त्य च योग्य जातियीव शेष गुणात्म कारणा न्वा तस्य
 युतेः पूर्व ज्ञानादि नाशा र्थं तत्स्वीकारात् तत्तद्देहिती चेत् । न । वा त्वा वा युक्ति यायां व्यभिचार
 रानुमाता सिद्धेः न च तत्रायी श्वरय तज न्म त्वं स त्वा न्न व्यभिचार इति वाच्यं । तहि
 रश्चरय तज न्म ते न सिद्ध साधना दर्थ्य तत्त्वाद्वा ज्ञानो हि नाशं प्रति स्वे तरो त्य न्न ते नै
 व हेतुत्वा वती सत्ता हिः ये तु जीव नयो ति य तस्वीकार य हे यि तत्र प्रवृत्ति कारणा य प्र
 वृत्तित्वे न कृति साध्यता ज्ञाने कारणा माहः तत्र । तत्र तादृश कृति साध्यत्व भूमात्
 यत्ते दुर्वीर त्वा र स्वरूपा योग्य ते न प्रवृत्ति भाव स्तुत्यः एवं न च त्र स्या यत्ते रो य
 माणा भावः॥ प्रवृत्त्या भावस्यैव ति ह सिद्ध्या त्वा त्वा त्र चा यत्ते दुर्वीर त्वा त्वा स्वरू

त्वात् न च निवृत्त्यभाव एव प्रवृत्तिरिति वाच्यं। सूक्ष्मे निवृत्त्यभावसत्त्वात्। प्रवृत्तिकार्ये चेष्टायाप
त्ते॥ न च निवृत्तेरसिद्धौ तज्जनकत्वेन देयसिद्धिर्न स्यादिति वाच्यं। शत्रुं देय्यीच्छन्नुभवात् तत्सिद्धे
रिति हि क। नैयायिकास्तु। क्रियां विना केवलकृतितः सुखादेरनुत्पादात्फलोपधायकजनकज
नकतासंबन्धेन क्रियावत्कृते जकत्वं वाच्यं। तदये स्यात्कृतिसंबन्धेन क्रियायाः सुखहेतुत्वं ला
घवात्॥ किंच कृतेः क्रियाद्वारे वसूखादे जनकवाच्यं॥ तथा च क्रियायामिष्टसाधनत्वं ज्ञा
त्वा कृतेरिष्टसाधनत्वं ज्ञातव्यमिति किं येष्टाया सर्वत्र सत्त्वात् सैव प्रवृत्तिहेतुर्विशेष्यतायाः कार्य
तावच्छेदककारणातावच्छेदकसंबन्धत्वे लाघवाच्चेति यायामेवेष्टसाधनत्वं च लवद निश्चान
नुबन्धि कृतिसाध्यत्वं च विधायकं चेति॥ न च नित्ये फलाभावादिष्टसाधनत्वाभावः॥ त
त्रापि बहुशः फलकृतेः यत्र च न फलमुत्तिः तत्र विष्णुजिज्ञासात्स्वर्गस्य प्रत्यवाययोरि
हारस्य वा फलकामनाधीनकृते व्यतिषि प्रत्यवायसाधनि॥ भूताभावप्रतियोगित्वेन

न्याः

नित्यत्वे फलकामनाविरहदशायां तत्र प्रवृत्तभावस्तद्वदव। न च स्वर्गकामानां विना कृता ज्योति
 यो मा त्वर्गीत्यादवा रसायस्वर्गकामना अधिकारिविशेषणां शौचादिवद्वाच्यं॥ तथा। चकारशा
 चत शौचादेरपि कारणात्वेन तु कामनायाः प्रमाणाभावात्। न च स्वर्गकामानां ज्योति यो मा करणीयप्रत्य
 वायो न स्यात् अमुचेरिव तदाय नधिकारित्वादिनिवाचं प्रत्यवायोत्पत्तौ संध्यावदनाकरशा च
 त शौचादेरपि कारणात्वेन तु कामनायाः प्रमाणाभावात्। केचित्तु कामनेतरया वदधिकारवता
 अकरशामेव प्रत्यवायहेतुरित्याहुः। बलवदनिश्चाननुबन्धित्यस्मृतिविशेषणा नमधुवि
 षसंपृक्तावभोजने प्रवृत्तिः॥ नवानकलं जंभस्येदित्यत्र कलं जंभस्योक्तिसाध्ये रससा
 धने विध्यर्थनिषेधान्नयतिः॥ तत्र बलवदनिश्चाननुबन्धित्यसाध्यत्वाभावात् सत्त्वादि
 शेषाभावेन निषेधमावात्॥ न च श्येनस्य हिंसात्वेन नरकरूपबलवदिति रससाधन
 तेन कथं श्येनेनाभिचरन्त्यजेत्यत्र विधिप्रवृत्तिविधिप्रवृत्तिरिति वाच्यं। श्येनो ह वै वद

राम

ननु तु नरकसाधनमिति न तत्र विध्यर्थो न्वयानुपपत्तिः श्येनादधोवधाच्च नरक इति तत्रास्तिकाकां
प्रवृत्तिः यद्यपि वलवदिति यद्यप्योजकेपि प्रवृत्त्यभावाद्भवदिति यद्यप्योजकत्वज्ञानमेव प्रवृत्ते
कमिति विध्यर्थो भिन्न इवेति। श्येने विध्यर्थे वाथ एव तथापि विध्यर्थे वदनिष्ठा जने कत्वमे
व वलवदिति यद्यप्योजकत्वज्ञानं तु मानसमेव मत्कीतसाध्या ताज्ञानवत न हि प्रवृत्ते कंज्ञा
न विधिजन्ये किंतु मानसा न च हिंसाया नरकसाधनस्यागमादवगतत्वात् श्येनस्मात्मेम
रोगो देशकमरणा नूकलव्यापारत्वेन हि सात्वादिध्यर्थो न न यस्तदवस्थ इति वाच्यं। कृ यत्
न न स्पृहितत्वेन कृ यकर्तुर्जीवधकर्तृकत्वकारणा यमरोगो देशकत्वे वि शेषणा वत श्येन
स्पृहितत्वेनाहृदाकारकत्वेनापि मरणा नूकलव्यापारस्यावशेषणीयत्वात्। अन्यथा
विसंध्यं गंगामरोगो देशक इति कृतस्तव या ठा हे इति हिंसात्वापत्तेः। तथा च श्येतस्याहृदा
रकत्वा हिंसात्वाभावाच्च न विध्यर्थो न्वयानुपपत्तिः। अत्रेह बोध्यं। श्येतस्य हिंसात्वे

न्याः

पिपागीयहिंसा बहुलवृद्धनिष्ठा ननु वंधित्वान्वयेन किंचिद्विधाधकमस्ति। वस्तुतस्तु वलवृद्धि
 शाननुबंधित्वं कृतेर्विशेषाणां कृतिसाध्यास्पवेत्तत्र विनिगमकाभावात्। अतएकमेव शक्य
 तथा च श्येनाहौ वलवृद्धिनिष्ठा ननु वंधित्वस्यायोग्यत्वादनन्वेयीय इह साधनत्वं कृतिसाध्य
 त्वयोरन्वयोनानुपपन्नं। एवं न कलं भजं भस्येदित्यत्र न जर्धे वलवृद्धिनिष्ठा ननु वंधित्वस्यै
 वान्वयोनतु कृतिसाध्यत्व इह साधनत्वे योस्तयोस्तत्र सत्वात्। न च श्येविध्यर्थे वलवृद्धिनिष्ठा
 ननु वंधित्वान्वये वलवृद्धिनिष्ठा ननु वंधित्वज्ञानं स्पष्टवर्तकस्याभावात्कथं तत्र प्रवृत्ति
 रितिकाचं। अगम्यागमनादा विवरं गाधानां मनसाभ्रमरूपतादृशज्ञानादेव प्रवृत्ते। न
 च ज्योतिषो माहावृषिमानसवलवृद्धिनिष्ठा ननु वंधित्वज्ञानादेव प्रवृत्त्यप्यपत्तेर्वलवृद्धि
 ति शाननुबंधित्वस्य शक्यत्वे मानाभाव इति वाच्यं। तस्मा शक्यत्वे न लजं भस्येदित्य
 त्रविध्यर्थनिषेधानूपपत्तेरिह साध्या त्वकृतिसाध्यत्वयोर्विध्यर्थयोस्तत्र सत्वात्

न च लक्षणीयत्ववत्त्वविषयाननुबंधित्वस्य निषेधोस्ति वाच्यं ॥ विधौ लक्षणाया अनं जी को र
स्य सर्वसंमतत्वात् ॥ अन्यथा विधीन विधाभ्यां निः क य प्रवृत्ति निवृत्त्योर जननायत्ने ॥ इदं तु के
वोध्यं ॥ येनेव लवदिति ज्ञाननुबंधित्वज्ञानवत्त्वकृति साध्यता ज्ञातव च ज्योतिषो मा दा वधि
वत्त्ववदिति ज्ञाननुबंधित्वस्य कृति साध्यत्वस्य च मनसैव ज्ञानसंभवादिषा साधनत्वे मेव वि
ध्यर्थः न च मदीयेषा साधनता ज्ञानवदिय साधनता ज्ञानममिमान समस्तु किं तत्रापि शक्येति
वाच्यं ॥ नीह या गा हो मदिष साधनता ज्ञाने पूर्व ते कं किं तु स्वर्ग साधनता ज्ञाने तत्र विधिना ज
न्मते ता वन्मात्रा च न प्रवृत्ति रिति स्वर्ग व्यापित त्सह कारिणी सा च स्वर्ग ज्ञानात् ॥ तथा च स्व
र्गादीषु स्वर्गादि साधनता ज्ञानमिदं द्वयं चोपायेषा दा दारा प्रवृत्तौ हेतुः कृति साध्यत्वस्य
ज्ञानं तु साक्षात् च तस्मिन् तस्मात् ग्रीत त्वरू पादि ज्ञानाद न्यथ व्यतिरे काभ्यां गृहीतुं श
क्यं कलज भसरी तुलसीय वत्त्ववदमिव लवद निष्ठा ननु बंधित्वस्यैव बंधित्वस्यैव नि

त्याः

निषेधोस्त्विति वाच्यं। विधौ लसराया अनेगी कोर समर्वसंमत त्वाता अन्यथा विधिनिषेधाभ्यां
 कं पप्रहति निवृत्तोर जननाय तैः इह तु बोध्यं। श्रेयैवल वदनिद्या ननु वं धित्वज्ञानवत् स्वक
 तिसाध्यताज्ञातवच्च ज्योतिषो माहावीय वल वदनिद्या ननु वं धित्वस्मकृतिसाध्यत्वस्य च मनसैव
 ज्ञानसंभवादि ससाधनत्वमेव विधेयं। न च महो ससाधनताज्ञानवदिसाधनताज्ञानममिममा
 नसमस्तु किं तज्जाय शक्त्योति वाच्यं। न हियागा होमदि ससाधनत्वमेव विन ताज्ञानं प्रवर्त्तयेत् किं किं तु
 गीसाधनताज्ञानं तच्च विधिना जन्यते तावन्मात्राच्च न प्रवर्त्तित इति स्वर्गे चापि तत्सह कारिणी सा
 चे स्वर्गज्ञानात्। तथा च स्वर्गादि ससाधनताज्ञानमिह दं यं चोपायेषा इरा प्रवृत्तौ तै
 तुः कृतिसाध्यत्वस्य ज्ञानं तु साक्षात् च तस्मिन् तत्सामग्रीतस्वरूपादि ज्ञानाद न्यययति
 वाकाभ्यां ग्रहितुं शक्या कल जभ सरी यवल वदनिद्या तनु वं धित्वस्यैव निषेधा। तद्विधौ परश
 कार्य इत्यवर्त्तकविधौ च ग्रहणं ननु निवर्त्तक विधौ इति युक्तमुत्तरमाम। न च स्तु इ ससाधन

राय

तमंत्रकृतिसाधये साधनत्ववत्त्ववदनिष्ठा ननुवधित्वत्रयविविध्यर्थः। तथापि कृतिसाध्यता
ज्ञानवत्त्ववदनिष्ठा ननुवधित्वज्ञानमिष्टसाधनज्ञाने प्रवर्तते कंत त्रेष्टसाधनताज्ञानमुपाये
द्याहा रायंतुस्वातंत्र्येणापेक्षाया गत्वा विधिनिविशेषतया प्रवृत्तौ तादृशविशेषतया कृतिसाध्य
त्वप्रकारिकेष्टैव वत्त्ववदनिष्ठा जनकत्वाज्ञानसहितताहेतुस्तत्र कृतिसाध्यताज्ञानमिष्ट
साधनताज्ञानं जनकं। अथवा वत्त्ववदनिष्ठा ननुवधित्वज्ञानममुपाये द्याहा रा प्रवृत्तौ हेतु
त्वत्रिविनिगमकाभाव इति चेत्। न। कृतिसाध्यताकोदेश्यका कृतिसाध्यः याको भवत्विति चे
द्यातत्र कृतिसाध्यताकत्वधर्मितावष्टेह कमिष्टसाधनताज्ञानं हेतुः तथा च याकत्वेन या
केतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्ज्ञानात् प्रवृत्तभावाय ते रिति। कश्चित् यदेतुयाकत्वेन याके
ष्टसाधनताज्ञानेयियाकेत्वेन कृतिसाध्यताज्ञात् कृतिसाध्यत्वे प्रकारिकेष्टोत्पत्तिः। य
द्वैविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानं तद्वैविशिष्टेष्टद्वयाय साध्यताज्ञानं तद्व्यापसाध्यत्वप्र

त्याः

कागीके छति। न च सैव प्रह तौ हेतु स्वेति वाचं॥ विशेषतया प्रह तौ विशेषतया दृष्टा चेनेव
 कारणात् न तु कृतिसाध्य प्रकार के छति चेन गौरवात्। न च कृतिसाध्यत्व प्रकार क ज्ञान स्प
 प्रह तौ कारणात् गौरवमिति वाचं। इय साधनत्वेन ज्ञातेया के कृतिसाध्य प्रकार क संशयात् कृतिसा
 साध्यत्व प्रकार के छति सु लेपिया के कृतिसाध्यत्व संशयान्तिः कं य प्रह अनु दया ता दृष्टा प्रह तौ कृतिसा
 साध्यत्व प्रकार क निर्णायक हेतुत्वावश्यकत्वे विद्याया एव तादृशत्वेन प्रह तौ हेतुत्वमित्या
 दुः॥ तन्मा प्रत्यक्ष विज्ञाया सा साध्य कृतिसाध्यत्व संदेहेऽपि प्रह ते बहु विज्ञाया स साध्य तु कृतिसा
 साध्यत्व संदेहे वलवद्निष्ठाननुबधित्व संशयेन निश्चयाभावाद्देव प्रह अनुत्पत्तेः। न च
 त्याया स साध्यमित्यभिः कं य प्रह तौ कृतिसाध्यत्वमिच्छया हेतुरिति वाचं निः कं यत्वा नि
 रुक्तेरिति हि क। यरे तु कृतिसाध्यत्व निर्णायक वाचिकीया हेतुः स्वल्प व्यायाया सा
 ध्य कृतिसाध्यत्व संशयात् प्रह अनुभावस्ति य एवेति चिकीर्षे व प्रह तौ हेतुरीत्याहुः॥

ननु स्तुति त्पत्त्यापि संध्यामुपासते ये तु स तेशां सितव्रता विभूतपाशास्तेयांति ब्रह्मलोकं सना
तमि साधय वा हाय पश्चित फलसाधन त्व तथा पिता दश ब्रह्मलोकादिफलैः पदानां कामनात
दा संध्यावंदना दौ प्रीति न स्यात् । इय साधन त्वेनात् । न च तदा प्रत्यवायाभावरूपे यसाधनताज्ञा
नात्तत्र प्रहरीतिरीति वाच्यं ॥ अत एताभावादीनादितया त्ववायधिसमै वफलत्व वाच्यं । तच्च
न संभवीत दुरिततर्धसाधिनो यत्र प्रवृत्तिस्तस्मिन् दुरितस्याधिकारितया स्वस्मिन् अधिकारीतम्
अयमप्रवृत्तकत्वेन तन्मि अयस्मापि हेतुत्वेन तन्मि अयाभावात् । न च शायभ्रमेण कृत प्राप्ति
तादुरितर्धसोत्पत्तिवारणा यदुरितर्धसै दुरितस्या वश्ये हेतुता वाच्या ॥ तथा च तन्मि अयस्य
हेतुत्वेन मानमिति वाच्यं । दुरितवता मेव गमेनाधिकारित्वबोधनात् तन्मि अयस्याप्यस्या
पितत्र हेतुत्वमिति चेत् । न । संध्यावंदना दौ तथा गमाभावात् न गतव दुरितर्धसाधन
प्रवृत्तमुपपत्ते । वस्तुतो दुरितानि श्रवण्यवास्त्येवेति ध्येयं । न च दुरितर्धसै यदानां काम

नातदाप्रवृत्तिर्नस्यादिष्टत्वादित्याहुः अनेतुसंध्यावंदनाकरशोभिंदार्थवादेन न रक्षते ॥ अ
 यश्चित्तोपदेशाच्चप्रत्यवायकत्वेन न प्रत्यस्यवापरिहारसाधनत्वेन तत्रैवसाधनताज्ञानान्ति
 मतः प्रवृत्तिः प्रत्यवायपरिहारः प्रत्यवायप्रागभावाः तस्यानादित्वेपियस्मी न सत्प्रथिम करोयत्त
 त्वेयद्यतिरेके त्वसत्त्वसत्त्वमितियोगक्षेमसाधारणासाध्यत्वं तत्राप्यसत्त्वमित्याहुः परेतुमिदार्थ
 वादेन प्रायश्चित्तोपदेशेन चोपाशक्तभावस्य प्रत्यवायहेतुत्वावगमाद् यासनाभावस्य प्रत्यवा
 यकाराद् स्वसाधनत्वावगमात्तदभावस्य संध्यावंदनस्य दुः स्वसाधनत्वाभावत्वेनेष्टत्वं त
 थाचुद् स्वसाधनाभावरूपसंध्यावंदनस्य दुः स्वसाधनत्वाभावत्वेनेष्टत्वं तथाचुद् स्वसाध
 नाभावरूपसंध्यावंदनरूपेष्टसाधनत्वकृते जादेनाहेव तत्र प्रवृत्तिरीति ॥ न च स्वार्थ
 वादे यस्मिन्तदुक्तधर्मरूपेष्टसाधनत्वज्ञानात् संध्यावंदनादौ प्रवृत्तिः ॥ अतस्त
 दारगमने प्रवृत्तिः कथं तत्र प्रत्ययसंधेः संध्यार्थवाहादनृपस्थित्याकलत्वात्ताना

नापिदुरि प्रागभावस्यासात्तादित्वे असाध्यत्वात्तस्यानंगीकाराच्चेति चेत् न। जतुस्मात्
तु योभार्यामित्यादिव च नैकवाक्यवयाजतु कालिनस्य गमनाभावस्य प्रचयजनकतया
परिहारायैतव प्रवृत्तैः न च तत्परिहारस्य तत्प्रत्यवायाभावरूपत्वे नोक्तस्येण फलत्वासिद्ध
रिति वाच्यं॥ प्रागभावस्मृतिर्द्रियत्वेनानंगीकारोपतद्वदेवाभावोत्तरस्यापि साध्यत्वीगीकारा
रादितिकश्चित् ननु कुतः प्रागभावानंमिकारः तस्मत्ते प्रमाणाभावादिति त्वेत्तच्च प्रके
चित् घटोभविष्यतिति प्रत्यक्षानंतरं घटोभविष्यतिति प्रयोगादि घमानप्रागभावप्रतियो
गित्वरूपभविष्यत्वस्य प्रत्यक्षविषयत्वेन प्रत्यक्षमं व प्रागभावेमानं न वैकदिक्क
पालसंयोगप्रत्यक्षेपि घटोभविष्यतिति प्रत्यक्षाभावात् घटव्यभिचारित्वेनाज्ञानवि
षयस्य घटजनकात्वेन ज्ञातस्य तत्प्रसहेतुत्वे गौरवारवात्। प्रागभाववाक्यत्वेन त
द्रानस्य हेतुत्वं वाच्यं तथा च तेन प्रागभावानुमिरिरेवास्ति वाच्यं। समानविषये
प्रयेत्तस्य साग्रावलंब्येन प्रागभावप्रत्यक्षस्यैव संभवात् न च प्रत्यक्षसाम

ग्रावत्ववत्त्वे मानाभाव इति वाच्यं। स्यात्तर्वायु रूक्षोतिं सशयोत्तरं पुरुषैरुच्यते व्याप्यशिरः। या
 स्यादि मानिति विशेष दर्शनोत्तरं पुरुषप्रत्यक्षस्यैव मानत्वात्। न च तत्तत्त्वैकिकप्रत्यक्षसा
 मग्रास्तहनुमितिबंधकत्वं वाच्यं॥ तथा च प्रत्यक्षसामग्र्यां कथं यवतानुमितिरीति वाच्यं।
 तद्विधेयकानुमितावेतत्प्रत्यक्षसामग्र्याविरोधित्वात्। एवं पूर्वतविधेयकानुमितिसामग्र्या
 यवताद्यविषयकप्रत्यक्षेयवतलौकिकविषयतामून्यप्रतासेवाप्रतिबंधकत्वेन यवतानुमि
 तिकालेयवतान्यत्वं॥ भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्याः तादृशप्रत्यक्षतलौकिकविषयतामू
 प्रत्यक्षो प्रतिबंधकत्वात्। न चानुमितिसामग्र्याः यत्प्रत्यक्षमेव प्रतिबध्यतावद्येदं कर्मस्तु
 लाघवान्नतु उक्तप्रतिध्यप्रतिबंधकभावः जीरवात्। सर्ववानुमित्युत्तरमेव प्रत्यक्षोत्पत्ति
 स्वीकारादिति वाच्यं तत्रानुमिनोमिति॥ अनुव्यवसायाभावात् साक्षात्कारोमिति राम
 प्रत्यक्षसत्वाच्चानुमित्यभावासाधकप्रत्यक्षस्यैव प्रयुगात्वात्। कालादिघटितानेक

ककारशानाप्रतिबंधकत्वेमानाभावात् असाधारणातत्तेत्कारशानामेवप्रतिबंधकत्वरवीकारा
त॥ किंचानुयोगिताविशेषस्यअखंडेपाधिरूपस्यवा प्रागभावत्वस्यनुवायज्ञानादनुमानासंवे
भः॥ अतएवसामग्रीज्ञानानंतरसामग्राव्याप्यत्वेनज्ञानात्प्रागभावप्रत्यक्षवाच्यं॥ तत्राप्राग
भावस्यनष्टत्वात्तत्प्रत्यक्षंकिंचानुमितिरीतयस्तं॥ सामग्रीकालेयिप्रागभावव्याप्यत्वेनसा
मग्रीज्ञानाच्चेतिचेत्॥ न॥ वर्तमानत्वस्यातिद्विद्यत्वेनतद्वृत्तमतभविष्यत्वस्यलौकिकत्वस्य
ह्यसंभवार॥ किंच॥ भविष्यत्वंवर्तमानकालोत्तरकालोत्पत्तिकत्वेनतुभवहोभिमंतं॥ तथामति
देशकालयोः प्रागभावेप्रतियोगिनिकान्वयोवाच्यं॥ तथाचसोभाविनिअथभविष्यत्पद्यभावि
निसोभविष्यतितिप्रत्ययप्रसंगार॥ अन्यत्रोत्पन्नेरुहवर्त्तनिर्गतेभविष्यतितिप्रत्ययप्रसंगाच्च॥
उभयत्रकालस्यान्वयासंभवेनान्याहशमेवभविष्यत्वंनिर्वाच्यं तथाचदेशस्यप्रागभावेअने
येवाधकाभावेपिनस्यति॥ इहद्यतोभविष्यतित्वाहोताहशोत्यतोदेशविशेषः कालविशेषश्च

त्याः

धिकः शास्त्रेनावेति न तत्पत्तिरिति तेनाद्यभवनेसमुद्यमः प्रांगशोवर्तिनि न च प्रांगशोभवि
ष्यति तित्ययः केचित्तु घटे स्यादियदर्थं स प्रागभावत्वात् कया लना शजन्यघट नाशस्य कया ले
घटद्वं सोभविष्यति सा यत्रान प्रागभावे देशान्वय इत्याहः तन्न ताशोत्यस्यधिकारोऽवनाशप्रा
गभावस्वीकारात् ॥ अत्रोत्पत्तिर्धात्वर्थः प्रत्ययार्थः वर्तमानकालोत्तरकालिन त्वंतत्त्वात्त्वर्थे चेति
धात्वर्थस्तु आस्थातायाश्च त्वेतथा च घटो वर्तमानकालोत्तरकालिनोत्पत्त्याश्च इति बोधः ननु
प्रत्ययार्थो वर्तमानकालोत्तरकालित्यतिका त्वंतथा च घटो वर्तमानकालीत्यतिका यीत्यतिस
हम्रय इति स्यात् स च न संभवति उत्पत्तेरुत्पन्नं जीकारात् तदंजीकारेपि लाघवे नीकस्यैव प्र
त्ययार्थत्वाच्च ननु धात्वर्थकादेरन्येष्वोभाविनाशके परस्मै न ह्यति तित्ययः रमात् ना
शस्य धात्वर्थस्य धात्वर्थस्य परस्व संबंधित्वात् न च घटनश्रुतिरिति स्यात् नाशस्य वर्तमान
त्वात् न ह्यइति न स्यान्नाशो वर्तमानार्थं स प्रतियोगित्वरूपाति तत्त्वाभावाच्चै निचेत् ॥ न ॥ राम

नं सति तत्र नागतान् श्यति तत्र विद्यमानान् न य इत्यत्रातिता उत्पत्तिर्धीतु ना बोध्यते। तत्रोत्पत्ति
ते सगा याथा त्वर्थः ॥ अतिसत्त्वादि कं तू पूर्ववत् त्रु त्रयार्थे रव। तस्यां कालादेः न्वयः तथा चाति
ताया उत्पत्तिस्तत्कोयो नाशस्तत्प्रमियो जीघट इति बोधः धा त्वर्थयोः परस्परान्वयस्य युग्य
यद्विद्वदस्य चरुका गदिति केचित्। हीधिति क्तस्तु तादृशोत्पत्तेः प्रकृते लसगा या युत्
यार्थत्वात्। तस्या धा त्वर्थनाशे न्वयमाहुः धातोरेव तादृशोत्पत्तिक नाशे लसोत्पत्तेः। कश्चि
तु उत्पत्तेरपि उत्ति र्हीका गदिति ता नागता विद्यमानोत्पत्तिरेव तत्तत्प्रत्यर्थः। तथा च तस्यामे
व देशकालादेः न्वयमाहुः। न च त्रु तावनागतत्वं वर्त्तमानप्रागभावप्रति योगित्वं तथा च न
तथा च नं सति तत्र विद्यमानप्रागभावप्रति योगिया उत्पत्तिस्तद्वाक्यो नाशः तत्प्रति
योगीघट इति बोधादेव प्रागभावप्रतियोगिसिद्धिरिति चेत्। न। वर्त्तमानकालोत्पत्तिका
लिन त्वस्यैवीत्यत्रावनागतत्वात्। केचिन्नु न य इत्यत्रातितकालसंबन्धित्वमस्ति

त्याः

त्वं वर्तमानकालसंबन्धित्वं निवाद्यार्थः तस्य धातुर्न नाशे न्वय इति ॥ तन्न ॥ विरनयेपि पूर्व
 दि नृरूपाति तत्कालवृत्ति त्वस्य सत्त्वात् पूर्ववृत्ते न्वय इति प्रत्ययायत्तैः नाशे वर्तमानत्वरूपाधु
 नायस्य सत्त्वादधुना न्वय इति प्रत्ययायत्तैः ॥ अन्ये तु नशधातोर्नाशसामग्र्या वीथः न
 श्यत्तत्तत्सामग्रीघटकेषु सर्ववर्तमानत्वान्वयः न स्याति न्वय इत्यत्र तद्वाटकेषु के
 शु विदेवाति तत्त्वा नागतत्वेन न्वय इत्याहुः तन्न ॥ सामग्र्याय कस्या अभावादनंत
 शक्तिकल्पने गौरवायति प्रसंगात् ॥ परेतु यथा आघसरासंबन्ध उत्पत्तिः तथा चरमसरासं
 बन्धो नाशः तथा च न्वय इत्याहे रूपयत्तिरिति ॥ तन्न ॥ गुरुमते तथा त्वसंभवंपिन्याय न्वयत्ता
 धवेन नाशत्वविशिष्टवशक्तेश्च त्वचरमत्वयोरनिर्वचनाच्च ॥ नचोक्ते नमि वीहेना
 तिरिक्तनाशे प्रमाणां ॥ चिशतितेपिमणो मणिधंसाहाहोत्यत्तैः महाघटधंसात
 र्वेडयरोत्यत्तैः ॥ नचचरमसराविशिष्टमहाघटोह तियसरोरवडयरोभवि त्

मर्हति जन्मद्वये द्वयस्य प्रतिबंधकत्वात्। कृशास्य कृशिकस्योपगमेतन्नाशस्यातिरिक्तसर्वेष्वमु
पेयत्वात्तत्रैवमकृशाभावात्। नचसप्रवसगा उत्पत्तिर्नाशश्चेदानीमुत्पद्यतेनानश्वतिचेतिप्र
त्ययायतैः किंचैवमसगासंबंधत्वस्य नाशत्वेनाशे विद्यमानधंसप्रतियोगित्वरूपातितात्वा
भावेननष्टइत्यादेशनुपपत्तिः॥ केचित्तुभूयतायामित्यनुशासनादस्तुस्वरूपासत्ताधात्व
र्थः॥ आकाशमस्तीत्यत्रैवाकाशं भवति तत्रैव स्य पत्तिरेवमविष्यतिपतः। परहिनेमविष्यतित्वाहोसप्र
म्याउत्पत्तिर्विधीयते। जरदिपुष्पांतिसप्रद्यहाइत्याहोसप्रम्याउत्पत्त्यर्थकत्वव्यवस्थापनात्। उ
त्पत्तौलासगिकत्वेयस्यते॥ सत्ययस्यवर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमेवार्थः तथाचव
र्तमानप्रागभावप्रतियोगिशिरीयरीहीयायाउत्पत्तिः तद्वत्तात्ताप्रयोद्यतः नक्षतित्वा
होनाशेसप्रम्यर्थीत्यत्यत्रयः नष्टइत्याहोवर्तमानत्वेमेवनिर्धार्यः सप्रम्याउत्पत्त्यर्थ
कत्वेनैवपूर्वहोयनिर्गमात्॥ नश्वतित्वाहोयं वर्तमानोत्पत्तिः इत्यर्थः उत्पत्त्य

ते इत्यादौ सप्रमर्षाद्येयत्वमुत्पत्तीधात्वर्थे नैतित्याहुः । ननु घटो नास्तीति प्रत्य-
 त्पक्षं धैसात्प्रताभावाद्यविषयकं प्रागभावाविषयकमिति प्रागभावाविषयकमिति चेत् । न । प्रागभा-
 वाजगीकारेण तस्यात्प्रताभावाविषयकत्वात् । इह घटप्रागभाव इति प्रत्ययस्तु न कस्यापि
 केचित्तु पूर्वत्वं प्रागभावाधिकरणासमयवृत्तित्वं तत्पूर्वत्वं तत्प्रागभावाधिकरणासमयवृत्ति-
 त्वं उत्पत्तिस्त्वाधिकरणासमयवृत्तिप्रागभावप्रतियोगिसमयसंबंधरूपायाधिकरणात्काण्डे
 त्रिपावात् प्रागभावाधिकरणासमयसंबंधरूपाया प्रागभावंतारसंभवात् पूर्वत्वं च स्वाधिकरणा-
 यावत्कालवृत्तिध्वंसप्रतियोगिसमयवृत्तित्वं उत्पत्तिरपि स्वाधिकरणासमयसंबंधसाधनधिकरणा-
 समयसंबंधरूपयहीयसमयत्वं यत्तसमयत्वं यत्तसमयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वाभावा-
 यत्तत्तामयसंबंधरूपायावास्वीकारात् ॥ अतएव महाप्रत्ययाकारेण तु तत्पत्तौ नाव्या-
 धिः यदा यदधिकरणासमयवृत्तिरसमयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वपदेति व्यपत्तस

राहतिधंसति योगित्वं तस्मिन् तत्तद्वेधस्मिन् तदुत्पत्तिर्यदर्थत्वात् ॥ अतएव स्वजन्यवभागागभावो
नैकियासरा इति प्रागभावसाधकं निरस्तं सगत्वं च स्वहतिधंसप्रतिग्यानाधारत्वस्य स्वहतिधं
सप्रतियोगिप्रतियोगिकयावहंसविशिष्टत्वस्य ॥ स्वहतियावहंसविशिष्टत्वस्य सगत्वं त्वस्वीका
रात् कोचितुतंतुत्वे न पटत्वे न कार्यकारणाभावस्वीकारात् ॥ सहस्रतंतुकपटस्य स्वानधि
कशरीषु तंतुत्वं तत्त्वत्ति कारणाद्यतत्पटप्रति तत्प्रागभावस्य हेतुत्वं न त्वनंतानां तत्तंतुजां त
त्वे तहेतुत्वं गौरवायत्ते ॥ न च तंतुत्वं तरेषु पटोत्पत्तौ तस्यैव प्रतिबंधकत्वमन्यहा इत्येव जनक
संयोगाभावादेव न तदुत्पत्तिरिति वाच्यं ॥ पटोत्पत्तौ तत्पत्ति समय एव सहस्रतंतुकपटप्रा
दतसंभवा इति प्रागभावसाधकमाहुः ॥ तन्न ॥ विषुचर्यवविजातियसंयोगे सहस्रतंतु
कपटोत्पादकारणार्थतावत्तंतुसंयोगानां कारणात्वमवश्यं वाच्यं तथा च प्रागवकारणा
विमानाभावात् न च तत्पटप्रागभावव्याप्यतावत्तंसंयोगानां जनकत्वं वाच्यं ॥ कति

त्याः

पयसंयोगानां जनकत्वं वाच्यं ॥ कतिपयसंयोगनाशे यदाशेषयानुत्पत्तिप्रसंगात् न च तत्तदव्य-
 व्यवहितपूर्ववृत्तित्वेन विशेषणान्नोक्तदोष इति वाच्यं तत्तदव्यवहितपूर्ववृत्तित्वस्याप्यप्यव-
 त्सांयोगत्वे नैवलाघनैव हेतुत्वात् ॥ यावत्त्वातिरूढे अतस्तद्व्यक्तित्वे नैव हेतुत्वकल्याणात्
 न च यावत्समये कावुद्दिष्यत्वमवच्छेदकं ॥ तथा चैकस्य कार्यकारणभाव इति वाच्यं ॥ अपेक्षा
 बुक्तावुद्देशे च मेरीयादिभेदादतन्तत्कार्यकारणभावतादवस्थात् कारणात्तावच्छेदकगौरव-
 स्माधिक्याच्च ॥ न च तत्तत्संयोगत्वेन सह स्रतंतुकपटं प्रति कारणात्वेपि द्वित्रितं तु संयोगे
 न खंडयतोत्पत्तौ कथमग्रह स्रतंतुकपटोत्पत्तिस्तत्पटस्य तत्र प्रतिबंधकत्वादिति वाच्यं
 दृढतशभिधातादसमवायिनाशेन तन्नाशादेव सह तुकपटस्य सह स्रतंतुकपटोत्पत्तेः य-
 दामहा पटं सस्य खंडयतोत्पत्तौ हेतुत्वात्तदनुत्पादस्यैवस्विकाशत् ॥ पूर्वखंडपटहा राम
 ननु यमस्य ॥ अपरे तु सहतंतु पटस्य समवायेनोत्पत्तौ न तत्तंतूनां तत्संयोगानां हेतु

तासंभवति। तत्त्वतरेषट् समवाये न सत्वे न व्यभिचारः। अनंतकार्यकारणावेन गौ ३ वा ३। अ
तएव तत्तत्तौ समवायस्य भिन्नसांगीकारेऽपि निस्तारः समवाये न तत्पटकारणा तथा प्राग
न च कतिपयसंयोगे घुसत्सहस्रतंतुपटोत्यवयवः कालिकसंबन्धे न तत्पटोत्यौ लि
कसंबन्धे न च संयोगवत्त्वे संतुल्ये तहे तुल्यत्वात्। न च सहस्रतंतुमात्रवृत्तिवदुत्पत्त्युक्ते स्तद्व
क्तित्वे तसमवाये न हेतुतास्त्विति वा। तत्पटाव्यवहितपूर्वसमये तदुत्पत्त्यौ माभावात्। वै ३ मे
त्रीयाये स्यादुक्त्यादिना विनिगमनाविरहाच्चात - - - - - चागभावं सिद्धितस्याभावत्वं तु
भावत्वसाधकमाभावात्। न च भावत्वसाधकमाभावात् भावत्वं तस्य समवाये न धि
सप्रतियोगे न प्रतियोग्यस्य कारणात्वेनादित्यासिद्धिरिति वदन्ति। तन्न। समवायतत्वरूपे
णातत्कारणात्वेन सतेः किंच। तद्यति कालिकसंबन्धे न चरमसंयोगवत्त्वे स्तदानीमंत
तोत्पत्तां वा प्रत्येकं हेतुत्वे विनिगमकाभावात्। अनंतकार्यकारणाभावात्तैः समवायना

न्या

त्वपक्षे तत्र द्वयवृत्तिसमवायेन कार्ये दात्मेन तत्र द्वयवृत्तौ तु त्वस्य कृतत्वेन तेनैवा नीतप्रसंगसंभवात्
किंच तत्र द्वयवृत्तिसमवायेन कार्ये दात्मेन तत्र द्वयवृत्तौ तु त्वस्य कृतत्वेन तेनैवा नीतप्रसंगसंभवात्
सर्वकार्यतावच्छेदकत्वस्वीकारेऽपि तत्पटवत्वेन तत्र नाप्येव तादात्म्येन कारणात्वं संभवात् कार
णातावच्छेदकावलि रस्यैव आप्रकृते कार्ये तत्तर्त्तनियोमकत्वात्। एवं जागराद्यज्ञानस्य चतु
र्थशोऽत्युत्पत्तिस्तत्कारणात् पूर्वसत्त्वात् तद्रानरूपप्रतिबंधकाभावस्य च तदित्युक्तं शोभत्वात्
अतएव न हि तावत्तदित्युत्पत्तिस्तदायादनेन तत्तत्संशोत्पत्त्या तत्ता नां प्रतिबंधकत्वे प्रत्येकं वि
निगमनाविरहादतिरिक्तप्रागभावसिद्धिरिति निरस्ता॥ इतियज्ञानानामपि चतुर्थसंशो
उत्पादस्यायादनसंभवेन जागराद्यत्यस्यैवैवर्थात् न च इति यादिज्ञाने पूर्वपूर्वज्ञानस्य
कारणात्वात् तद्वत्तस्यैव तत्प्रतिबंधकत्वात् नायादनमिति वाच्यं तत्तद्रानरूपपूर्वकालो
त्यनैः प्रत्येकं विनिगमनाविरहात्। अतिरिक्तकारणात्वेन प्रागभावसिद्धेर्वैकल्ये कथ्यते

राम

नकार्यविशेषोपादानायासवैयर्थ्यात् न चोहितं तु कथं संयोगस्य समवायेन तत्परोक्षत्वे कारणात्वं
भवात् न प्रागभावसिद्धिरिति वाच्यं ॥ संयोगस्य वैजात्ये न न्यङ्गत्वावधि न प्रतिपत्त्वावधि न प्र
तिवाजनकत्वेनैतत्पत्त्वावधि न तस्य कारणात्वे प्रत्येकं तैस्तेर्विनिगमनाविरहो दुर्वारः तच्च सामा
न्यतः क्लृप्तप्रकारास्यैव विशिष्यहेतुतेति वाच्यं तादृशनिमित्तमेमानाभावात् अतएव तत्त्वज्ञानप्रागभा
वो ह्यहेतुतया सिद्धीति निरस्तः तत्त्वज्ञानात् प्रागभावस्य सत्त्वेन तत्त्वज्ञानिनोऽप्यहं शयनेऽत्र
घतत्त्वज्ञानप्रागभावस्य च हेतुत्वं आद्यत्वं निरुक्तं वैजात्यमेवाद्यत्वं तथा चाद्यज्ञानप्रागभावस्य
हेतुत्वं तर्हि निरस्तं ॥ लाघवेन वा सनायाहेतुत्वसंभवात् तत्त्वज्ञानधंसस्य प्रतिबंधकत्वाद्वा न
च तत्त्वज्ञानोत्पत्तिस्मृतादुत्तरस्मरौर्ध्वसप्रतियोगिनितत्पूर्वस्मरौत्पन्नधंसप्रतियोगिनिरात्तत्त्व
पितस्वीकारात् ॥ किंचाद्यतत्त्वज्ञाने वैजात्यस्वीकारोऽस्य तात्त्विकस्मरौत्पन्नधंसप्रतियोगि
नितत्पूर्वस्मरौत्पन्नधंसप्रतियोगिनिवा वैजात्ये स्वीकारस्यैवोचितत्वादि हि क्वा कं

न्या०

चित्तुतत्पूर्वत्वप्रतितीलाघवेनतत्प्रागभावस्यैवविषयत्वंकल्पते नत्वेनेकाजाययाभावप्रतितीलावेक
 स्मविषयत्वंनताताञ्चधिकशानान्नचतत्पूर्वत्वमितिजातप्रागभावस्यसंबन्धाभावात्। कथंन
 त्वेप्रतितीतिरितिवाच्योपसप्रतियोगिमात्रस्यकालत्वेनाभ्युपगमादनन्वस्तकृति साध्यज्ञान
 प्रवृत्तौसाक्षात्। विकीर्णद्वारावातेतुस्तथापिसिद्धेकपालादौप्रवृत्तेस्तत्रकृतिसाक्षात्ज्ञानाभा
 वात्कथंहेत्वमितिचेन्नवृत्तैर्द्विविधाविषयसिद्धसारव्याजहेत्यतारव्याचेन्नसिद्धितारव्या
 विषयतयाकपालादौवृत्तितस्तत्रकृतिसाध्यताज्ञानहेतुकिंतुदेश्यतारव्याविषयतयातथा
 चक्ष्मवायेतद्यद्युद्देश्यकप्रवृत्तौघटकृतिसाध्य इतिज्ञानंघटसाधनतत्वेनतदुद्दानप्रभ
 र्मघटेष्वावसमवायेतहेतुरतः कपालादिज्ञानाद्यभावकालेनघटेदेश्यकाप्रवृत्तिरिति
 केचित् परेतुद्यद्येदेश्यकप्रवृत्तिः सिद्धितारव्याविषयतासंबन्धेनयत्रकृतिहेतुका
 यालेघटव

ता ३

राम

देहाविश्वदृशायकपालेतादृशज्ञानात्। प्र

वत्सापत्तिरिति वाच्यं घटवत्त्वेन कपाले न दृश्यसाधनता नातः ६ घटवत्त्वेन कपाले दृष्ट्या याज्यपितृहे
त्वात्समवायेन तादृशप्रवृत्तौ समवायेन घटे दृष्ट्या घटसाधनताज्ञानसाधितं त्रहेतुत्वादेत्याहुः अपरे
तुसिद्धतास्याविषयतया घटोद्देश्यकप्रवृत्तौ घटवत्कपालं भवत्विति द्वाकृतिसाध्यघटसाधनसाधन
मिति प्रतिप्रत्यक्षं हेतुरित्याहुः प्रत्येते तु घटत्वावधिर्नोद्देश्यतास्याविषयतासंबन्धेन प्रवृत्तौ घटत्वाव
धिर्न विशेष्यतासंबन्धेन विकीर्णघटसाधनमित्युपादानप्रत्यक्षं घटत्वावधिर्न प्रकारतासंबन्धेन
हेतुः कृतिसाध्यताज्ञानस्य साक्षात्प्रवृत्तिहेतुत्वे तु तादृशप्रवृत्तौ घटत्वावधिर्विशेष्यतासंबन्धे
न कृतिसाध्याज्ञानमिष्टाचहेतुः तादृशप्रत्यक्षं च तादृशप्रकारतयेत्याहुः न च स्तूतारित्याह
साध्यताज्ञानं प्रवृत्तकं। वलवहनिष्ठा ननु वधित्वाज्ञानं तु कथं। अत्र केचित्। कृतिसाध्यता
न वत साक्षादेव तत्कमिति वदन्ति। उपाद्येकारेण साधनताज्ञानवदित्यपरे इत्युक्तं प्राक् कथितं
किं वलवहनिष्ठा ननु वधित्वं। इष्टोत्पत्तितां तर्हि यकहुः स्वाधिकहुः स्वाजनकत्वं तर्हि

व्याः

केरा ना नांतरीयकत्वा निर्वचनात् न च कालिक संबंधेन स्वजन्यसुखव्यापकत्वं तत् सुखदुःखयो
 रसमानकालीतत्वनयाकादिदुःखस्यापि अनांतरीयकत्वापत्त्या तत् प्रह्वं भावायते तापि हेति
 केन व्यापकत्वं तत् नरकदुःखस्यापि दैशिके नागमनजन्यसुखव्यापकत्वा तांतरीयकत्वेन तत्
 प्रह्वं भावायते। न च स्वजन्येष्टात् पूर्वमुत्पन्नत्वं तत्। निहाय दत्तदेहस्य निकटस्य सरोवगाहन
 वत् दूरस्था सरोवगाहनेयि प्रह्वं भावायते न च स्वेदेश्यकसूखीत्यतौ पदवश्यं भावितं निघट्टन
 देहस्य संतापशान्तेर्निकटस्य सरोवगाहनेन संभवात् दूरस्थसरोवगाहनेन जन्यदुःखस्य नाव
 श्यकत्वमिति न तत्र हतिरिति वाच्यं॥ परस्त्रीगमनेयि प्रह्वं भावायते। न च यज्जातियेष्टता च
 दकावधि नोत्पत्तौ यदावश्यं कंतत्वं। कलं जमस्य सरो प्रह्वं भावायते। जज्जातियसूखीत्यत
 ववृणानवयदुःखं विस्तेदेश्यकसूखा नुत्पत्तिस्तन्नांतरीयकं। वहायाससाध्यत्वं मुजं
 न के प्रह्वं भावायते। न च विजातियहं स्वीयत्वविशेषगोमायन निस्तारः यागाहावप्र

हन्मापते॥ तदुखस्यापि कस्यविहितियद्देवविषयत्वात्॥ अतएवविजातियद्देवेरवीयत्वशेषशोनीय
ननिश्कालितत्वेनतादृशद्देवस्यविशेषशीयत्वेनमुपमः यदातत्पुरुषस्य कृतातादृशोद्देवस्तदाप्र
दाप्रहस्यभावापते॥ तच्चैतत्कालावच्छेदेनतत्पुरुषायद्देवविषयत्वाभाववत्तयावत्तखजन्यकत्वज्ञानेतत्पु
षीयप्रहत्तोहेतुरितिकाच्यं॥ देवज्ञानस्याप्रवर्तकत्वादितिचेत्॥ अत्रकेचित्॥ याकादिप्रहत्तोयाकज
न्यत्वेनोपस्थितेवलवद्देवस्यप्रतिबंधकत्वात्॥ अन्येतुयाकजन्यतत्तत्फलत्वेद्देवस्तत्फलसाधनताज्ञा
नस्यप्रहत्तोप्रतिबंधकत्वं॥ यरेतुविशेष्यतयाप्रहत्तोविशेष्यतयोक्तद्देवः प्रतिबंधकः सचोक्तद्देव
विषयसाधनताज्ञानात्॥ नचोक्तद्देवस्योपायप्रहत्तो॥ नविरोधित्वमुपायप्रवृत्तिजनकोमायेष्टका
लेतस्यासत्कारआत्मयोग्यविशेषगुणानांक्रामिकत्वनिमित्तमेनोपायेष्टाद्देवसामग्र्योऽवबहित
योर्वापर्यस्पर्कसरावृत्तित्वस्यवा भावादितिवाच्यं॥ ज्ञानयोरेवयोग्यघानेगीकारेणायत्राज
म्यागमनजन्यसूक्ष्मः खयोर्गुणयद्देवेष्टाद्देवोतत्तद्देष्टाद्देवविषययोर्गुणयद्देवसाधनता

ता

ज्ञानं तत्र पाये देवः न त्विच्छा उत्कटदेवाभावस्य कार्यसहभावे नोपाये वा विघटनद्वारे वतस्य प्रवृत्तौ प्रतिवे-
 धत्वस्वीकारः ॥ यदा क्तस्य ले उपाये देवो त्यक्तिकाले तत्रैकाग्र्यस्य ते तत्तु न प्रवृत्तिः उत्कटदेवस्य प्र-
 वृत्तौ साक्षात्प्रतिबंधकत्वात् ॥ योग्यात्मविशेषगुणसामान्यस्य योग्यघटनं प्रीकारे तु यत्रागम्यागमनफ-
 लेच्छा ततो गम्यागमने फलसाधनता ज्ञाने दुःखस्वाधनज्ञाने च ततो गम्यागमने छातत्तामग्याव-
 वत्तान् दुःखे देवः ततो दुःखे देवः तस्य स्वाश्रयजनकत्वज्ञानसंबन्धेनागम्यागमनप्रवृत्तौ प्रतिबंधक-
 त्वात् कार्यसहभावेन प्रवृत्तौ तदभावस्य कारणात्वात्तु त्यक्तिकाले च नागम्यागमने प्रतिरिति ॥ तन्म-
 तेन संबन्धेनोभयत्र काले देवाभावेन प्रवृत्तेरवारणात् देवस्य प्रतिबंधकत्वमगम्यमिति ॥ तादृशज्ञानस्य
 ये हावुधिरूपत्वे तु तस्य प्रतिबंधकत्वमित्यपरे ॥ उत्कटदेवननु समवायिकारणानास्य तत्त-
 दन्यनाशत्वावधिर्नैः स्वप्रतियोगसमवायिसवेतत्वं संबन्धेन स्वप्रतियोगोऽप्यन्यत्वं संबन्ध-
 कारणां भवेत् किंतु प्रतियोगिता संबन्धेन

राम

त्वाफलोपहितजन्यतायीः कारतावद्येदकसवधनि — — — — — कारना
शात्रमहायटनाशस्तदनंतरं खंडपटोत्पत्तिश्च महायटनाक असंभवाद् कारणा संयोगना
शाप्रतियोगिसंयोगस्य खंडपटोत्पत्तिस्त खंडपटोत्पत्तिस्वरूपयोग्यत्वेन खंडपटस्य साराक
त्वापत्तिरपिरस्ताः विभागे द्वयनाशजनकतावद्येदककोटिप्रविष्टतया जातिकन्याने जी
रवं न चासमवायिकारणानाशकान्नेधरे अनेत संयोगादिक अनाये स या विभागे द्वयनाश
कारणात्तावद्येदककोटिप्रविष्टतया जातिकन्यैव न्नधीयसीति वाचं सारास्यातिंद्रियत्वेनासम
वायिकारणानाशपूर्वसरो संयोगादिकारणसत्वे प्रमाणाभावात् किंच अस्तु वा विभागे वै जातं
तथापि ते तुर्ह्यविभागात् महायटनाशस्य सकलते तु युजायमानत्वेन विशेषणता संवधेन
द्वयनाशसमवायसंवधेन विभागस्य न हेतु नापि स्वनाशसंयोगजन्यसंनधेन जीवति चे

चोच्यते स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन विजातिविभागास्यैव नाशकत्वात् वचकयान्नभूतन्न
 विभागादघटनाशायतिनविभागे वै जात्यकन्यनमेव गौरवमिति वाच्यं प्रति योगि फलैर्पहित
 जन्यत्वस्य संबन्धत्वकन्यनाये स्या जातिकन्यनैव न दीयसीति कश्चिद्वस्तु तस्तः यत्र कया
 न्नादीनां नाशादघटनाशस्तत्र विभागस्यासंभवेत्वेन घटनानुपपत्ते तस्मादयमभिप्रायः पूर्वसम
 वायिकारणाः समवायिकारणानाशयो हेतुत्वमुक्तं इहानियत्र समवायिकारणां नाशनाश
 द्रव्यनाशः समवायिकारणानाशयो हेतुत्वमुक्तं स्य हेतुत्वं तत्र समवायिकारणां नाशकवि
 भागे स्यैव हेतुत्वमुक्तमिति हि क्व वस्तु विभागे वै जात्यकन्यनाये स्या समवायिकारणां नाशक
 विभागे स्यैव हेतुत्वमुक्तमिति हि क्व कारणानाशस्य कारणत्वतन्मनीये स्या च विजातियस्य
 यागनाश स्वप्रतियोगि फलैर्पहित न्यत्वसंबन्धेन प्रति योगिता संबन्धेन द्रव्यनाशो हेतु
 रस्त्विति वाच्यं परमाणौ पूर्वपूर्वघटा जनकसंयोगनाशस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् तस्य के

तद्वत्तुकादौ स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वं संवधे न सत्त्वात् सर्वे प्राप्ताः कानां सरीकृतम्
ते --- --- --- योगिसमवायिसमवेतत्वं स्वप्रतियोगिकानि कविशेषात्ता एत
तदुभयसंवधन --- --- --- स्ततिवाच्यं यथा घटनाशोत्पत्तिद्वयसंश्लेषात् समवे
तगुणानोपलब्धनागीक्रियते च ह्यः संयुक्तसमवायमध्यानिविष्टच ह्यः संयुक्तघटस्या
भावेन तद्वदितसन्निकर्षावात् तथा स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वं मध्यनिविष्टस्वप्र
योगिसमवायिनोऽभावेन तद्वदितसंवधाभावात् कथान्नादिनां नाशाज्जातोयः कथान्न
कथान्नादिसंयोगनाशास्तस्माद्घटादिनाशो न स्यात् न च स्वप्रतियोगिको भावेन स्वप्र
तियोगिजन्यत्वं संवधेयितुल्योद्देश इति वाच्यं स्वप्रतियोगिजन्यत्वशब्देन जन्यत्ववि
शेषज्ञेयवस्थायनारः न च फलोपहितजन्यतानेनाज्ञातेन कथमेकः संवध इति

वा ~~च~~ च संवेधाननुगमस्योद्देशत्वात् न च फलोपहितजन्यतो नानाधरातानो नात्वे नरूपस्य
 मान्याभावादिमांकारातानस्यादिति हिभिर्विभावमियमिति दिक्ः शोधयन्नाशितिकासत्वे हे
 तो व्यभिचारस्यापारां दर्शसंवेधस्वागोयौगीमासंवेधः तत्र च यारामृतस्य पूर्वोचीशिते जन्य
 मेकमपूर्वमेव चत्वारस्यानुत्करेष्वाकार्ये प्रतितुत्करेष्वाया अनुत्करे देयकार्ये प्रतित्वे
 त्वावधि नैतन्ननुगमैतमेवकारणं॥ अतश्च कस्यकालभेदेन प्रवृत्तिनिवृत्तौ ह्यप्यपि
 तिदिक्। आचार्यास्तुत्तुर्याः कार्यदिप्ताहोपार्थना आशंसालिङ्गः मिथ्यावाचकत्वा
 दिधितिलोप्याप्राभिप्रायोवाच्यः तथा च यागादावाप्राभिप्रायविषयत्वे साते पागो मदि
 ह साधनं ममाप्राभिप्रायविषयत्वात्॥ मान्यावायमिवाकारितया इष्टसाधनत्वे राम
 नाप्राभिप्रायविषयत्वं तु कीच्य॥ तस्य च विधिनीर्जनादिष्टसाधनत्वेनाप्राभिप्राय

ययोविध्यर्थोवाच॥ तदुपेसयाइ साधानत्वमेवविध्यार्थोस्त्वितिदिक् न न्वस्तिइसाधनत्वादि
कंविध्यर्थः तथापिकात्तंतरभाविस्वर्गसाधनत्वं दर्शयौरीमासयोः कथांआमुतरविनाशि
त्वादितिचेद॥ न॥ अपूर्वस्यंदारस्यस्वीकारात्॥ अत्रषट्प्रधानपागाः प्रत्यक्विधिनाअवतका
लयोगिनस्तत्रयाराणांदर्शसंबंधस्ययाराणांयौरीमासंबंधः तत्रतत्रयाराणामुत्पत्त्यपूर्वीरात्री
शितैर्जन्यमेकमपूर्वमेवत्वार्तिरुवंत्रिकांतरेपीष्टौ॥ कलिकापूर्वीभ्यांमेकपूर्वैर्जन्यते
तत्परमापूर्वमितिजन्मापूर्वैर्जनकापूर्वनाशाभ्युपगमात्तत्रापूर्वपेसमाहुः अन्येतुयमा
पूर्वकलिपूर्वयोश्चमानाभावेनचहेवापूर्वीशितानवांगानांप्रधानोत्पत्त्यनानाचापूर्वद्वाराक
लहेत्वेगप्रधानयोः साम्येनसर्वेषांप्रधानत्वापत्तिरितिवाच्यं॥ त्वन्मतेपिअंगापूर्वीरांगप्र
धानोत्पत्त्यपूर्वीरांगचकलिकापूर्ववहेतुत्वेनदोषतांक्स्यात्॥ अंगापूर्वविशिष्टप्रधाना
पूर्वीरांगमेवकलिकापूर्वहेतुत्वान्नोक्तदोषइतिचेत्तत्तत्तेपि॥ अंगापूर्वविशिष्ट

रामः

प्रधानापूर्वाणामेवफलहेतुत्वान्नोक्तं हेतुचकत्स्विकापूर्वानभ्युपगमेप्रयोजनत्वापूर्वस्मानाशात्प्रया
 जनांयुनःनुष्ठानंनस्यादितिच्यो॥ प्रयाजादितामार्गत्तोमानोतरमसिचेतुतएवतेत्कालिनप्रजन्या
 पूर्वविशिष्टस्यप्रधातापूर्वस्यत्वफलतररात्वस्वीकारेणातदनुष्ठानोपपत्तेरितिकू. ननुचरम
 काशरातिरिक्तकारणसाधारणस्यकार्यव्यवहितपूर्वस्यरात्वव्यायकस्यव्यापारात्पतरसत्त्व
 रूपस्ययोगेप्रतितस्यनिर्वाहार्थमपूर्वस्यव्यापारस्यकल्पनासचक्रियार्धंसहस्तुलायवा
 न्नत्वेदृशेगौरवात्॥ नैवप्रतियोगिधंसयोरेकत्राजनकत्वान्नधंस्यव्यापारतेतिवाच्यं
 तादृशानियमेमानाभावादितिचेत्॥ अपूर्वाभावेपार्थसहस्यफलभोवेनप्रायश्चित्तवे
 यथ्यापत्तेनचप्रायश्चित्तधंसस्यनरकप्रतिबंधकत्वमितिवाच्यं॥ प्रायश्चित्तोत्तरकृता
 तर्कमशीनरकाभावप्रसंगात्, नचप्रायश्चित्तप्राक्कालिनचप्रायश्चित्तधंसस्य राम
 नरकप्रतिबंधकत्वमिनकर्मजन्यदुःखेसंविरोधीतिथीतिवाच्यंरज्जन्मकृतया

यताशक प्रायश्चित्तं सा ज्ञानांतरनि तिष्ठि कर्मदुः खस्य प्रतिबंधाय ते ॥ एतज्ज्ञानमकृततादृशक
र्मजन्यदुः खवताविरोधित्वे अप्रसिद्धः किंचित त्वज्ञानस्यापूर्वनाशकत्वेन वासनाधेसद्वारा
पूर्वप्रतिबंधकत्वेन चापूर्वसिद्धिः ॥ न च वासनाकालिनया गत्वेन हेतुत्वान्नोक्तदोषः गौरवा
त्तौ एवं कर्मनाशा जूलस्ये शीत्करतो यावित्वं यतात ॥ गंडकीवाहुतरणाद्धर्मः करति कीर्तना
दित्यादिवचनात्कीर्तनादिनाशयतयापि धर्मसिद्धिर्दृश्यते ॥ विस्तरस्त्वस्मत्कृतगुणारहस्यारि
प्रायोवावसेयः सचेत्यं न चर्धं सस्यनित्यत्वेन फलानेत्यापत्तिः ॥ त्वन्मतेपि सुखस्य धर्मनाशक
त्वयथ मोक्षस्य सुखेन धर्मनाशे ग्रे शतवर्षभाविस्वर्गरूपफलभावापत्तिः चरमसुखस्य विजा
तिय सुखस्य वा धर्मनाशकत्वान्न तादृशस्वर्गानुत्पत्तिरिति वाच्यं ॥ अपूर्वतत्प्रागभावधेसा
सानामपूर्वप्रतिकर्मणाः अपूर्वस्य च स्वर्धे सकारणात् त्वस्यैव कल्पता येन स्यात्तावेन चरम
सुखोत्पत्तिरप्यगोत्पत्तिरपि कर्धं सतद्व्याप्ति त्वेन विजातिय सुखधेसस्मवातत्वे तत्र

तत्तदं सस्य प्रतिबंधकत्वे गेयि ज्योतिषो मां तर जन्म स्वर्गौ न स्यात् । अस्मन्मते निजातिय सूरव
 सस्य प्रवाये न ज्योतिषो मज न्यधर्म विजातियधर्म स्रवाना शक त्वान्ना गेता शर्गो नु ययति
 रिति वाच्यं । येन ज्योतिषो मदयं कृतं सैक सैक ज्योतिषो मफलवतः कर्मा तर भौगोत्तरं ज्यो
 ततिषामजन्म गौ न स्यादि जातिस्वर्गो रा ज्योतिषो मज त्पाद स्रमा वना शा तत्त ज्योतिषो मज
 न्यधर्म तत्तद्दु मे वा तत्त ज्योतिषो मज न्य विजातिय स्वर्ग सत तत्त सूरव वा प्रतिबंधक त्वादि
 त्मेकैः परेतु अनंत कार्यकारण भावक त्प ता गौ र भये न ज्योतिषो मज त्पा पूर्व स्र विजा
 तिया पूर्व स्र वा विजातिय स्वर्ग नाश त्वा ज्योतिषो मदय जन्म स्वर्गो र व्यवधाने नै
 नैवोत्पत्तिः कल्प्यते । वैजात्य सत त्र फलवले न च र म स्वर्गो रिका रा घु पदे वा ह स्र
 य नाशः भवत्स ते त्व न प्रतिवध्य प्रतिबंध इति वाच्यं । कलं ज भ स्र गौ तर जन्म फल
 स्या भावाय ते ॥ प्रायश्चित्त तदं सस्य प्रतिबंधक स्य विद्य मानत्वात् । तत्कलं ज भ स्र

भस्मराजन्यकलेप्रतिबंधकत्वं त्वप्रसिद्धान्भवति। अस्मते प्रायश्चित्तस्य याचनाशक्तात् पूर्वकलेभ
सराजन्यप्रायश्चित्तेनाशेषिकत्वं जभस्मरांतरजन्यसत्त्वान्नकलात्तुपयत्तिरित्याहुः के
तित्तुअपूर्वभावेधंसहाराप्रधानानां मंगानां फकारात्ताविशेषात्समप्राधान्यापीतिरित्याहुः
तन्ना। अंगेधंसविशिष्टस्वधंसंवेधेन प्रधानस्यैवकारात्तत्त्वीकारात्। अगमस्यैवनिगम
कत्वान्नैवपरित्यज्यन्यागापूर्ववशिष्टप्रधानापूर्वपरमापूर्वजनयतिप्रधानापूर्ववशिष्ट
मंगापूर्ववेत्यत्रापिनिगमकोभावइति प्राहुः नमुत्वावाधयापूर्वकत्वं नतहात्तुहयाप्रा
दाहौकर्तृनिष्ठमेकमेवकल्याणांयुरुयनिष्ठातेकाहकल्पनायांशोश्वादितिचेत्। ननु
लाघवाधयापूर्वकअमुक्ताप्रादेतमुक्तस्वर्गात्प्रादायत्ते मुक्तपुत्रपुत्रपुत्रकतक
तकटसास्याहिजनि तपायेनरकाहिसंशयान्तिः शकंमोक्षेकोपिनप्रवर्तते। अपिका

राम

दृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वे पितृगतं रमयत्नस्य परे परयो नाशं जनकत्वे गौरवं ॥ भोक्तृनिष्ठत्वे समवाये न नाशक
 ते लाघवादिमिति हि कृ। ननु विधेयोरिष्टसाधनत्वे शक्तिः स्वर्गादिसाधनत्वे वा ॥ नाद्यः स्वर्गादिसाधनत्वे
 न प्रवर्तकज्ञानस्यानुययादनात् ॥ नात् ॥ अनेनाशक्तिरित्युक्तं नायत्ने रिति चेत् ॥ अत्र केचित् ॥ बुद्धि
 स्थत्वं विदित्वा यत्तु यस्यायकं यदसमभिव्याहारादितिकल्पयति नाद्युत्पत्तिविरोधः यदा घटादयदज्ञाना
 नां अस्तु कार्यत्वविषयकं घटादिशाब्दत्वे कार्यतावच्छेदकत्वग्रहस्तत्त्वाप्यग्रे लाघवेन घटादिशाब्द
 त्वे घटिदयदज्ञानां कार्यत्वविषयकं शाब्दत्वे कार्यरूपतयदज्ञानां कार्यतावच्छेदकत्वयति ॥ न च
 यमग्रहत्वं बलवद्दिदं रजतमित्ययमग्रहत्वं स्पष्टिनेदं रजतमित्यनेनैवादिमिति सिद्धमर्थकादा नामपि
 प्रामाण्यामिति हि कृ। मनूत तद्व्याकरोधेत तद्वत्तयदज्ञानस्य हेतुत्वात् घटमानयेत्याह वच
 यशाब्दबोधात् घटादिपदानामन्वये यि शक्तिशब्दप्रयुक्तिरिति चेत् ॥ निरूपकत्वादिसंबन्धेन घ
 टप्रकारककर्मत्वादिविशेष्यकबोधे घटादिपदानां तैरिदित्यात्वे न हितियादिज्ञानस्य हेतुत्वात् ॥

राम

विषयत्वेन स्वर्गादेरनुगमादिष्ठाविषयसाधनस्वर्गादिसाधनत्वे युशक्तिर्वुदिस्यत्ववदिष्टविषयत्वमोक्षात्
स्वर्गसाधनत्वादियुकारको बोधः परेतुलितः हेनोतार्थकत्वमिष्टमेवेति स्वर्गादिसाधनत्वे युशक्तिः॥ स्व
कामादिपदस्य स्वर्गसाधनत्वे तात्पर्यग्राहकत्वात्॥ स्वर्गकामेत्यादौ न फलोत्तरसाधनत्वबोधः न च विशुद्धि
तायजेतेत्यत्र स्वर्गकामयद्वाभावात्कथं स्वर्गसाधनत्वबोधः॥ तत्रापित्वायेन स्वर्गसाधनत्वे तात्पर्यग्राहकत्वात्
न च प्रतितिष्ठंतित्यादौ त्यायेन स्वर्गसाधनत्वे तात्पर्यग्राहे स्वर्गसाधनबोधापत्तिरिति वाच्यं तत्रार्थवादेन फ
लोपस्थितौ तादृशात्मायाभावेनार्थवादे यस्थितफलसाधनत्वे तात्पर्यग्राहादित्याहुः न चार्थवादानो
न बोधकत्वं कार्यान्विते यद्वा नोपक्षेः तथा हि प्रयोजकव्यश्रवणा नंतरं प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो
वालः तत्प्रयोजकतया कार्यताविशिष्टज्ञानमनुमितिस्वप्रवृत्तौ कार्यत्वविशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वावधा
रणात् ततस्तद्धेतुकांसाया मुपस्थितत्वाद्वादेव तथावधारयति॥ ततस्तान्निवीहिकांशक्ति

कार्यान्वितेशब्दत्वबोधेन कल्पयितुं ननु आद्योद्देशाभावाच्चरित्वे हि यद्देशक्ति ग्रहोपि यथ मकल्प
 नानुरोधतः कार्यान्वितघटादिविषयो जायते। ननु यदा तां कार्यान्वितघटादौ यद्विशक्तिस्तदा घटमा
 नयेत्ततः कार्यान्वितघटत्वेन कार्यान्विता नयनत्वेन च बोधायतिः। अहं घटवद्विहादिशाब्दबोध
 यतिश्च सर्वेषां यदा तां कार्यान्वितवाचकत्वादिति चेत्। न। घटादि यदा तां कार्यान्वितविषयकघटादि
 शाब्दबोधजनकत्वरूपशक्तिर्गृहीता तः कार्यवाचा चकयत्वाभावेन हत्यायदजन्यकार्योपस्थि
 त्वाभावेन अहं घटवद्विहादिना शाब्दबोधाजनकत्वात् न च वस्तुगत्या कार्यान्वितबोधजनकत्वं
 चेदर्थवाहा हेयिवोधकत्वायति ॥ कायेन कार्यान्वितबोधकत्वं न चैतन्लोकिकलिङ्गतेषां कार्ये
 शक्तैरभावादिति वाच्यं। लोकविधेः कार्यत्वे लासिकांतेन सर्वेषां कार्यत्वान्वयविषय
 शाब्दबोधहेतुत्वात् न पुराणाकाव्यनाटकादिनां सामान्यमिति चेत् ॥ न कार्यायातावच्छेदका

कल्पयति तनुवावायो द्वापाभ्यां घटादिपदेशक्ति ग्रहोपि प्रयम क नानुरोधात कार्यान्वित तादिविषयो जाय
 ते ॥ ननु ता कार्यान्विता होयदि शक्ति स्त घट मानयेत् तः कार्यान्वित घटत्वेन कार्यान्विता नयनत्वे
 नत्वेन च बोधायति ॥ उरहं घटवदित्यादि तोपि शाब्दबोधायति च सर्वेषां यदा तां कार्यान्वितः कार्यान्वि
 तवाचकत्वादिति चेत् न ॥ घटादि यदा तां कार्यान्वित विषयक घटादि शाब्दबोधजनकत्वरूप्या श
 क्ति र्गृहीता तः कार्यवाचक यदा भावेन ह त्वा मद जन्य कार्या यस्थिते रभावे न उरहं घटवदि शा
 दबोधाजनकत्वात् ॥ न ॥ च वस्तु गत्या काया दित बोधजनकत्वं चेदर्थवादादे रपि बोधकत्वा
 यतिः कार्यत्वेन कार्यबोधकत्वं ने चेत् लौकिक लिङ्गं ते पां कार्ये शक्ते रभावादिति वाच्यं ॥ लौकि
 कविधेः कार्यलाक्षणिकत्वे न सर्वेषां कार्य त्वान्वय्य शाब्दबोधे हेतुत्वान्न पुराणा काव्यना
 रकादिनां प्रामाण्यामिति चेत् ॥ न ॥ कार्यतावद्ये सां ग्रहे मि स्वर्ग कामोय जे ते त्यादे कार

राम

रात्वग्रहवदिहापिघटपदं कार्यवितघटज्ञानजनकमिति गृहि त्वापशुद्धिः कार्यशक्तिं कल्प
 यि त्वाघटशाब्दत्वं घटमदज्ञानन्यतावच्छेदकं कार्यत्वविषयघटज्ञानं नु कार्यत्वोपस्थायक
 पदसमभिव्याहारादितिकल्पयतिति नाद्यव्युत्पत्तिविरोधः यद्वाघटदज्ञानां असु कार्यत्वविषय
 कधरादिशाब्दत्वे कार्यतावच्छेदककल्पयति॥ नचप्रथमग्रहत्वं वदिहंरजमिति प्रथममवस्थायि ते ह
 जमित्यनेन काधादिति सिद्धमर्थवादानापि प्राणामिति कू भनूत तच्चावोकोधेत इत यदज्ञानस्य
 हेतुत्वात् घटमानयेत्यादावन्वयशाब्दबोधात्तद्यथादिय नामन्वयेपि शक्तिरावश्यकीति चेत्
 निरूपकत्वादिसंबन्धेन घटप्रकारककर्मत्वादिविशेषावोधे घटादिपदोत्तरादिति यात्वेन
 दितियादिज्ञानस्य हेतुत्वेनैवान्वयबोधसंभवेन तत्र शक्तेरकल्पनात्॥ तत्तत्प्रकारकत

राम

तथाद्वयोधेतत्प्रकारेण तदुपस्थितं न रूपेण तत्र ह्यत एव ज्ञानायेति नान्वयेश
क्तिरिति हिक् ॥ अत्र मीमांसकाः लाघवेन यदादिपदानां घटत्वाद्दोशक्तिस्तथा च घ
टत्वप्रकारकघटशाब्दबोधस्य घटत्वेन घट इत्यत एव ज्ञानाभावेऽपि जायमानत्वा न्नोक्त
रूपेण हेतुत्वं न च व्यक्तिबोधाभावायति ॥ घटत्वविशिष्टशक्तिज्ञानस्य घटत्वे वि
शिष्टशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकं त्वेन्यते तच्च मते घटत्वशक्तमिति ग्रहणस्य कार्यता
वच्छेदकं कारणात्तावच्छेदके लाघवादि त्पादु ॥ तन्न ॥ घटत्वशक्तां घटपरमिति ग्रहण
पेक्षया लाघवेन घटशक्तमिति ग्रहणत्वेनैव घटशाब्दबोधे हेतुत्वात् न च घटत्वेनै
तद्वदशक्तिग्रहतघटत्वेनान्ये बोधोन स्यात् न च घटत्वप्रकारकशक्तिग्रहस्य घट
त्वाश्रयशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमिति वाच्यं ॥ घटत्वेन घटशक्तिग्रहात् घटत्वेन
घटबोधोपपत्तेः ॥ घटत्वेन घटबोधाभावायति त्रिवाच्यं ॥ समाप्त्यल्लक्षणाया सर्वेद्य

घटेशक्तिग्रहसोसमानप्रकारकरकसमानविशेषतयाशक्तिग्रहपरार्थस्मरणाशब्दबोधनाकार्य
 काशराभावाजीकारणतः शक्तिश्च घटशब्दात्तद्वत्त्वविशिष्टो बोद्धव्य इति श्वरेष्वाः न च तादृशेष्य
 विषयतया घटत्वेऽपि घटपदशक्तिः स्यादिति वाच्यं। घटत्वविशिष्टिद्याया घटपदशक्तित्वस्वीका
 रतः। आधुनिकैश्चैत्रादिपदेऽपि चैत्रत्वादिविशिष्टतादृशेष्याया द्वादृशे हनियतानाम कुर्यादित्यने
 न वाचकत्वरूपनामत्वसिद्धावस्थाः शक्तित्वकल्पनात्। तदिदं संकतस्तनशक्तिरिति प्राच्यं। प
 रेनुचस्माद्यद्वाहयमथौ बोद्धव्य इति चेष्टशक्तिरत आधुनिकसंकेः तीर्थशक्तिः अन्यथानदीह
 द्यासंज्ञातो विभक्तिर्न स्यात्। अर्थवत्त्वाभावाद्वा श्वरेष्वाशक्तिरिति प्रवादस्त्वनदिशवादिपदाभिप्रा
 येशोतिवदति। तन्न। तत्रापीश्वरेष्वासत्वात्। नव्यास्तु। नेश्वरेष्वाशक्तिः अपभ्रंशे लासशिके
 च तादृशेष्यासत्वेन शक्त्यापत्तेः॥ ईश्वरज्ञानकृतिभ्यामस्माकं सर्वमिति सामान्यतस्मिन् ज्ञान
 ज्ञानेन च विनिगमाना विरहाच्च तस्यापि घटत्वविशिष्टस्य घटपदशक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात्।
 घटत्वोपहितेऽप्येतेषां शब्दैरर्थ्याच। किंतु स्वरूपसंबन्धविशेष इति हिक्। केचित्तथा

चत्वे शब्दविषयत्वविशिष्टेष्टाविषयत्वयतः घटो घटापत्त्या च इत्यादौ घटपृहादेर्वाच्यत्वघटके एकदेश
शब्दो घटपृहादेर्भेदेनान्वयात् घटपृहाद्यभिन्नशब्दविषयतात्त्विकविशिष्टेष्टाविषयत्वव्यतिथिबोधः इष्टा
विषयत्वस्य पटोदौ सत्त्वेपि तादृशविशिष्टविषयत्वस्य विषयतया विशिष्टेष्टाया वा घटादावभावान्ता
घटादौ घटपृहादेर्वाच्य इति व्यवहारः विशिष्टाधिकरणात्ताया वा व्यतिरिक्तत्वादित्याहुः तन्म घटो घा
गर्थादियदवाच्य इति व्यवहारस्य साधुत्वाय ते घागर्थोदियदाभिन्नशब्दविषयत्वविशिष्टेष्टायास्ता
दृशेष्टाविषयत्वस्य घटादौ वा सत्त्वात् किंच इष्टाविषयत्वेमेव वाच्यत्वमस्तु तदेकदेकदेशेष्टाया
घटपृहान्वयेन घटपृहाविषयत्वविशिष्टेष्टाविषयत्वमेव घटाख्यस्वीकारात् नतिप्रसंगः ज्ञानवि
षयकत्वविशिष्टेष्टाविषयत्वस्य घटेनेगीकारात् न घटो ज्ञानवाच्येति व्यवहारवस्तुतस्तुतद्ज्ञाने
ज्ञानवाच्यमिति व्यवहाराय ते ॥ इदं नुबोध्यं ज्ञानेष्टाया इष्टात्वेन विषयतया ज्ञाने सत्त्वेपि ता
नेषिययक इष्टात्वेन विषयतया ज्ञानसत्त्वेमिहसति ॥ शक्तिग्रहश्च अहाशतप्रसिद्धार्थयदा
समभिव्याहारादिवरणादायुवाक्या शेषादुपमानात्कोशात् तथाचाहुः शग्रहं व्याकरशाशु

यमा तकोशा पुवाव्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषादिह तेर्वदंति सान्निध्यतः तः सिद्धयदस्य वृद्धा। तथा चानु
 मानादित्रयेणाशक्तिग्रहः व्यवहारादीना तत्रैवांतर्भावात्। तत्तत्पदशक्तिग्रहस्तु बुद्धिविषयवति बुद्धिवि
 षयत्वे घटत्वादीनामनुगमनमेकं तस्य मोघात् घटत्वादि नैव घटादि स्पर्शरांशाद्वेधश्चेति कश्चित्
 अन्ये तु बुद्धिविषयत्वादि नैव शक्तिः बुद्धिविषयत्वे नैव श्लाघोऽर्थः पदमविशिष्टे बुद्धिविषयत्वज्ञाने
 तद्वैविध्यं मानयति त्यागः अपरे तु घटत्वादि नैव शक्तिः बुद्धिविषयत्वे नैव साकारात् नानैव शक्तिः
 यः गुरुधर्मविशिष्टे तुल्यकृणा। पदमविशिष्टे बुद्धिविषयत्वज्ञाने तद्वैविध्यं वेधयति चेति वदंति। इह
 मयदस्य प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकावच्छिन्ने। अतत्पदस्य समीपवर्तितावच्छेदकावच्छिन्ने। अहः पदः
 सविप्रकृतवर्तितावच्छेदकावच्छिन्ने सर्वपदस्य पर्याप्तिसंबन्धेन बुद्ध्यवच्छिन्ने शक्तिः सर्वेषु घटे
 बुद्ध्यवच्छिन्नमिति वदति बुद्धिर्याप्रेतव्यत्वमितिवोधः सर्वेषु घटे पुरुषमितादीकस्यापिरूपस्य
 सर्वघटवृत्तित्वाभावेन सर्वपदस्य व्यापकत्वे लक्षणाः वस्तुतस्तु सर्वशब्दस्य तत्तत्तद्बुद्धिविषय
 यता पर्याप्तेशक्तिः सर्वेषु घटे पुरुषमित्यत्र तादृशबुद्धिर्याप्रेतव्यत्वात् न रूपान्वयः किं तु सर्वश

वस्तुतोयते पुरुषमित्यत्रापिरूपान्वयः किमयदस्यजिज्ञासा
विषयत्वविशिष्टे अतः किंयचित्तिवाक्याजिज्ञासाविषयकर्मकाकानुकृतिमानितिबोधः॥ अत
एवंदुल्यचतित्यस्यजिज्ञासानिवर्तकत्वं। युष्मत्तदस्यतत्कालीनसंबोध्यचैत्रत्वादिविशिष्टेशक्तिः सं
बोध्यत्वं नुगमकं तु शाब्दबोधविषयः अस्मत्तदस्यकालिनाहंयदस्वतंत्रोच्चारयितरचैत्रत्वादिविशि
ष्टेशक्तिः यदायद्यरीशवधि न्नोहंयदेस्वतंत्रोच्चारयितातद्यरीशवधिनस्याहंयदेन भानं। अतएववा
च्यस्वायामहं च नासरे जेत्याहोमयदातकालिहासादेर्भानं। तेषामहंयदेस्वतंत्रोच्चारयितरत्वाभावा
त्। नचमैत्रोच्चारिताच्चोत्रोहमिति जानातीवितिवाक्यान्मैत्रबोधायतिः तस्याहंयदेस्वतंत्रोच्चार
यितरत्वादितिवाच्यं। अन्यबोधाभिप्रायेणानुच्चारयितरत्वरूपस्वातंत्र्यस्यतत्राभावात्
त नचैत्रस्यापिबोधोनस्याततस्याहंयदेस्वतंत्रोच्चारयितरत्वाभावादितिवाच्यं। तत्राहंयदलस्य
यातादृशबोधाभावागिकारात्। वयंगद्यमइत्यत्रसत्त्वंचाहंचेतिवयमिति शक्यं शेष इति होषः॥
केचित्तुसीतायाः स्वतंत्रोच्चारयित्वाभावेनतस्याबोधाभावायआननुवाहरूप्याहंयदमात्रस्यो

रामः

आर्यितत्वावच्छेदका च ध्वनिबोधकत्वा अनुवादरूपाहं यदेतुयस्य पश्य बोधो नुभवसिद्धः तत्तद्वृत्ति ते
 न तत्तद्बोधकत्वमन्य बोधामि प्रायेणोच्चारयित मनुवादत्वमिति हि कूः स्वतंत्रोच्चारयितत्वेन ज्ञात बो
 धकत्वमहं यदेसीतायास्तु तदमादेव बोध इति मिश्रानुयायिनः ॥ लसराचनशक्यादशक्यो यस्थितिः
 उपस्थिति प्रयोजिका हिलसराचनतुसैवः अतश्चाशक्येतात्पर्यमपिलसराचन तात्पर्यनिर्वहिका
 हिलकृशा ततुतात्पर्यमि केव अलकृशाया अपिलकृशा त्वेशक्तेर्यितत्वापत्तेः अन्येतात्पर्यस्या
 पिलकृशा त्वापत्तेः अकिंतु स्वशक्यसंबंधः ॥ सा च द्विविधा ॥ गौरीतद्व्याचनवसादश्मात्मकः श
 क्यसंबंधो गौरी ॥ यथा राज्ञि इति शब्दस्मृतद्व्याचतिराहो गंगायदस्या व्यंजनाचन हत्तेतरे गद्या
 गद्य सीदो गमनाभावेतात्पर्यमन्यथानुपयत्याक स्पवित्यहस्पलसरायैव बोधसंभवात् अन्यथा
 यदा नां तात्पर्यग्राहकत्वात् न च स त्वपि बाधगृहे कचिदर्थविशेषाणां प्रतितिस्त ॥ सा च न त्वस
 रायालाकारा के बाध स्पविरोधित्वात् ॥ प्रतिवध्यता च छेद के दोषविशेषा जन्य त्वत्वं जना ज
 न्यत्वस्या हि दानादिति वाच्यं ॥ वृत्तिविशेषा जन्यत्वस्यैव प्रतिवध्यतावच्छेद के निशाह किं ह

राम

त्यंतरेणेतिदिक् ॥ सा च लङ्कारा द्विविधा ॥ जह त्वर्थी ॥ जह त्वर्थीचा यत्र स्वार्थस्य न भानं तत्र जह
त्वर्थी ॥ यथा गंगा यदस्मिन्निस्तेन लङ्कारा जह त्वर्थी ॥ गंगातिस्तेन लङ्कारा ॥ जह त्वर्थी ॥ का
कयदस्य दध्युपया त क तेन लङ्काराय जह त्वर्थीस्य भानात् ॥ अजह त्वर्थेव ॥ घटो गुरावान्
इत्यत्र घटपदस्य द्रव्यत्वेन द्रव्ये लङ्काराय जह त्वर्थी स्वशक्यसाधारणारूपेण लङ्कारा ॥ अजह
त्वर्थी ॥ स्वशक्यत्वतिलक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टलङ्कारा च जह त्वर्थे त्वपरे लक्षितलङ्कारा च
स्वबोध्यवाक्यघटितसंबन्धेन लङ्कारा ॥ यथा दिरेफ पदे दइयवत् पदवाच्यत्वसंबन्धेन लङ्कारा
सा च जह त्वर्थेति केचित् ॥ परे तु पत्रशक्यतावच्छेदकरूपेण शक्यभानं सा जह त्वर्थी ॥ पत्रे
तं न रूपेण शक्यभानं तत्रा जह त्वर्थेति ॥ यत्तु दिरेफ पदे दिपदं तात्पर्यग्राहकं रेफ पदे न रेफ
यवत्पदं भ्रमपदं लक्ष्यते तेन भ्रमबोध इति तन्न ॥ दिरेक्यद्वयोत्तरविभक्त्यर्थे तत्रान्वयप्रस
गात् ॥ तस्मात्प्रकृत्यर्थत्वात् विभक्त्या तमपदे लङ्कारायां न दोष इति ध्येयं ॥ अनादिप्रयोगा

रास
न्याः

नुसारिणीलक्षणा निलपदस्य मीलवनि यत्र मानांतराद् व्यर्थसंवेदिनितां तस्यैव मवधार्य मधा
र्यते तत्र रू रिपूर्विकालक्षणा यथा मरुपदस्य निष्पन्नसंवेदिनियुरुधे पक्षतात्पर्यं तत्र योगादेव यु
रूपा न्यपवोधोः ननु स्वर्गकामोयजे तत्र योगात् स्त्री शूद्रयो रप्यधिकाशयतिरिति चेत् न नात
योर्विधानिर्बोधेन स्वर्गकामपदसंकोचेन तदतिरिक्त स्वर्गकामस्य ग्रहणा यरे तु अथ पचजन्य
ज्ञानवत्तमास्य कतुविधयश्चरितार्थानां न्यस्य विद्यामाहि यंति तेन न तेषामधिकार इति दिक्
लक्षणा ची जंत तस्यैव नुययति न तु शक्या न्वया यो ग्यसं यष्टी श्रेव शयेत्यादावभावात् तात्पर्य-
पपत्तिरेव तावत्तत्रापीति चेत् न तात्पर्यविषयशक्या न्वयानुपपत्तये कया तात्पर्ये नु
ययति लक्षणा विजमिति के चित् अन्येतु मुखार्थान्वयानुपपत्तिः क्वचित् तात्पर्ये नु
पवोधः एवं गंगा पदंति रवोधकत्वेन तात्पर्यविषयकत्वा दित्यनुमिते त इदं यदंशक्यं स

संबन्धेनतिरोयस्यायकतयातार बोधकंतीरशक्तेत्वेनाग्रस्यमाणात्वेसतितीर बोधत्वादिति क्रमेण
तास्यार्थानुययत्तात्पराकल्पनं। एवंचलक्षणाकल्पकत्वेनद्वयोः योः कल्पकाननु
गमस्याद्येवत्वात् बहुधूमालोकावदित्याहुः ननु गंगा पदस्यतीरे शक्त्याभावेनासाधुत्वायतिहि
चेत्। न। इतिमत्तंपदसाधुत्वेनतुशक्तत्वंलाक्षणाकस्यापिसाधुत्वादिति। केचित्। परंतुनच
मत्तंपदसाधुत्वंकेवलं प्रकृतिप्रत्ययोर्बोधतिगामगामइत्यादेः साधुत्वायत्ते॥ किंतुव्याकरणा
परिग्रहितत्वं। नचसाधुशब्दव्युत्पादकत्वेमेव व्याकरणाभित्योन्याश्रयः तावदध्यायकृदस्य
व्याकरणात्वादित्याहुः एवंयंकजपदंयत्नविशिष्टेशक्तमनुययत्तादिज्ञानंविनापिपश्यत्
त्वविशिष्टबोधकत्वात्। नचयत्नत्वेनरूपेणानुभवस्तुसंदिग्धः यद्भानुभवेस्तुपेकजनिकर्तृ
कत्वेनयोगादेवेतिवाच्यं। योगेनकमुदाहावधिधीप्रयोगात्। रूरिस्वीकरिवुयत्नविशिष्टे
रूरिज्ञानस्ययद्भानुविशेषकबोधप्रयोगयोः प्रतिबंधकत्वान्नदोषइति प्राचञ्चकदृशो
धायावबोधस्यार्थनशक्तिः। उपत्ययस्यत्वविशिष्टे लक्षणायातादृशबोधसंभवात्। नापिक

न्याः

मुदज्ञानप्रतिबंधार्था उपत्ययनिरूटलक्षणायास्तादृशबोधाप्रतिबंधकत्वं संभवादिति वदंति। तन्न। इ
 कं पदोपस्थाप्य नामभेदान्वयस्याप्युत्पन्नत्वेन एकजनिकत्वेऽप्यभिहितबोधासंभवादितिकु। अत्रभा
 मांमकाः एकजपदप्रयोगनियतविषयययानुभवजन्यसंस्कारादेव यत्तत्विशिष्टस्मारणासं
 भवान्तर्दृश्यशक्तिः। अवयवशक्तिग्रहकालेयत्तत्विशिष्टोपस्थित्या जेनरूपेण यं कजयदातस्म
 तेः नाप्यनुभवार्थतद्वाद्बोधेतद्वच्यप्रतियोगिशक्तिपदत्वेन हेतुत्वेनावयवैरेवानुभवसंभवादिति
 । तन्न। यं कपदस्य यं केशक्ति यथा व्यवहारात्तथायं कपदस्यापि शक्तिरनिर्वायत्वात्। यद्वर्मावधि
 नहीति जन्यपदार्थास्थितेः तद्वर्मावधि नशाद्बोधसामान्ये हेतुत्वाच्च। किंचरथकारशब्दस्या
 पिजातिशेकावधिने शक्तिर्न स्यात्। यत्तत्विशिष्टबोधवत्तातिविशेषावधौ न बोधस्यापि संभवा
 त्। तथाचवर्षामुत्पत्तिकारो ग्रीनादधीतेत्यरूपांजातिविशेषावधि न स्यात्। प्रमुपस्थितत्वात्तस्यै
 वाधानं विधियत इति सिद्धांतव्याकोपश्च स्यादिति द्विकी अयरे तु तद्वोधकत्वं तत्र तत्साधुत्वं यं का
 पदस्य नु मुदाबोधकत्वेन तत्र साधुत्वाभावादेव न मुदबोध इति। तन्न। साधुत्वज्ञानस्य शाब्द

रम्

वोधे हेतुत्वात्। वाधतित्यादि तेयिवोधायतिरिति चेत्। न। व्याकरणीति व्यनत्वरूपा साधुत्वनिष्पद्येन
प्रतिबंधात्तद्वद्। साधुत्वनिष्पद्येयिच्युपभंशात्तद्वद्वोधस्य जापमानात्वात्स न प्रतिबंधक इ
ति। नन्वभंशानोवोधकत्वात्तेषु व्यवहाराश्च शक्तिरनिवार्या। नचलक्षणायातेषां बोधकत्वं शक्या
भावेन तस्या अभावात्। नचापभंशास्मादित साधुशब्दादेवार्थप्रत्ययः साधुशब्दमजानताया
मराणां ततोर्थप्रत्ययात्। नचशक्तिभ्रमाद्वोधकत्वं। शक्तिग्राहकस्य व्यवहारस्योभयत्र स
त्वात्। अन्यथा वैयर्थ्यस्याभि सूचत्वादिति चेत्। न। एकत्र शक्त्या रोयेणाप्युपयत्तौ तोभय
त्र शक्तिगौरवात्। नचापभंशोक्तिः संस्कृते शक्त्या रोयोस्त्विति वाच्यं। अपभंशानां हेतुनात्वादेने
का शक्तिकल्पने गौरवात्ते॥ संस्कृतस्य सर्वत्रैकत्वात्। अतएव प्राकृतेयिन शक्तिः तस्यापि
नानात्वात् शक्तिवाहक्ये गौरवात्। यी तु प्रत्यकमप्यभंशेन विनिगमना विरहात्तत्रापि श
क्तीः नचतेषां यज्ञेययोगादितिः साधुभिर्भीषिर्भीषितव्यमित्यत्र साधुशब्दस्य साधुविशेषे

न्याः

व्याकरणाप्रतिपाद्ये संस्कृते तात्पर्यादित्याहुः ननु शक्तेरीश्वरे चात्वेनातिरिक्तपदार्थत्वेन वा न तद्वा
 न हेतुः नैवापि कालीमीसकानां मितां सकानां च शाब्दबोधोदयात्। शाब्दत्वावच्छिन्ने तेन तेन
 रूपेण कारणात्वे व्यभिचारात्। किंतु तद्दीजनकतावच्छेदकसंबंधत्वेन ज्ञानं हेतुस्तथा च तद्वा ज
 नकत्वज्ञानमेव तद्बोधो हेतुस्त। न चैवं लक्ष्मणो ह्येदेगं गायहात्। विलंबात्तत्र भूरीयोगात्तत्र शक्त
 इति व्यहारः यत्र न भूरीययोगः तत्र लक्ष्मणोति व्यवहारसंभवात्। तत्र शाश्वतशिरासस्मिन्नवच्छे
 दकाकाग्रहहेतुस्वस्वरूपयोग्यतासूयवद्दिजनकताग्रहवद्वतद्दीस्वरूपजनकतासुगृहे
 वेति चेत्। न। अपभ्रंशस्थापितद्दीजनकतयार्थवत्त्वेन तत्र विभक्त्या यत्तासाधुत्वायतिरिति
 केचित्। चिंतामणिस्तु देवदत्तादिपदार्थबुद्धौ संकेतज्ञानस्य कारणात् कल्पनाद
 त्प्रापितत्वात् कारणात् कल्पनं। न च सादिपदजन्यशाब्दबोधे संकेतज्ञानं हेतुर्नान्यत्रेति
 वाच्यं। लाघवेन शाब्दत्वावच्छिन्ने तद्देतुत्वादित्याहुः लक्षणाचयद्वयं हित्वाद्य

क्रिवत् ननु गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ पदे लक्षणा असंभवाद्वाक्ये लक्षणा जीकारेण नायेति
यम् ॥ तथा हि ॥ गभीरपदस्य नतिरेलक्षणा नद्या नन्वयायते ॥ नामार्थयोश्चैव नन्वये न नद्यास्ती
रे भेदे नात्र या संभवात् ॥ अत्र भेदस्य तत्र वाधितत्वात् ॥ नापि गभीरतिरे नद्यास्तीरे ॥ नद्या संभवे न
गभीराया मन्वयो वाच्यं सच न संभवति ॥ एकदेशे ॥ भेदतान्नया संभवात् नापि न हि पदस्य तीरे ग
भीराया मित्यस्या नन्वयात् ॥ तस्मात् सप्रस्यत वाक्यं सौवर्गभीर न हीरे लक्षणा ॥ न च शक्याभावे न
स्वशक्यसंबंधरूपं लक्षणाया संभवेति वाच्यं स्वबोधसंबंधस्यैव लक्षणात्वादिति चेत् ॥ न ॥ गभीरा
यां नद्या मिति न हीरे होत्तरं सप्रमी सहितं स्पगभीर न हि तिरे लक्षणायां तत्राधारता प्रत्ययो न
स्यात् ॥ तदुत्तरं सप्रस्यभावात् ॥ न हीरे होत्तरं प्रमीरहितं सार्थं बोधकत्वादेव न लक्षणा ॥
यद्यपि सप्रमी सहितं स्पगभीरगादि तीराधारत्वे लक्षणा संभवति तथाप्येकपदस्य तात्पर्य
येयं ग्राहकत्वेनापरतत्पूर्वेषु पूर्वोद्देशे लक्षणा लक्षणा यैव शाब्दबोधसंभवे न पदद्वयलक्ष

न्याः

गायो मानाभावात् ॥ एवं राजपुरुषमानयेत्यत्र राजयदस्य राजसंबंधिलस्य गायराजसंबंध्या
 भिन्नपुरुषबोधसंभवात् न तत्रापि वाक्ये लस्य ॥ न चैवं कर्मधारयपत्तिः समासपूर्वदशा
 योपदेयोस्तुल्यार्थत्वाभावात् ॥ न च राज्ञः स्वाभित्वेन तन्निरूपकत्वरूपसंबंधवत्त्वेन
 वापुरुषे न्वयोपययत्तौ किंलस्ययेति वाच्ये ॥ नामार्थयोर्भेदे नान्वयानं जीगतम् ॥ अ
 न्यथाराजसंबंधः पुरुषइत्यत्र तथा बोधेति तन्मे ॥ परेतुल्यप्रायस्योर्वान्वयबोधि कार्थी
 लोपमजाततमुशक्तिभूमादन्वबोधइत्याहुः कश्चित्समासातिरिक्तस्थले नामा
 र्थयोर्भेदा न्वयानं जीकारादिग्रहसमासयोः समात्तायं कत्वार्थराजयदस्य राजसं
 धे लस्य गायत्याहुः ॥ एवं चिंत्ते गुमानयेत्यत्र गोबहुपदस्येव तादृशार्थलस्य गायोपदे
 तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यं ॥ गोपदे तत्र विभक्त्यर्थकर्मवत्तस्य तत्रान्वयापत्तेः ॥ न च

राम

तत्पुरुषेषु पदविचित्रगुणित्वादेविचित्रं गोपदस्याभिपदं स्वाभिनिच। गोसंबंधिनस्तादात्म्येनान्ययसं
भवेवः सर्वपदसार्थकत्वाद्यप्यदस्य जसंबंधिपुरुषे लक्षणा जपदेतात्पर्यग्राहकमस्त्विति वाचं। अ
र्थबोधकत्वेन सार्थकतितात्पर्यग्राहकत्वेन सार्थकत्वस्यानंगीकारात् न च तदनमित्यत्र सर्वनामिल
क्षणाभावेनोत्तरपदश्रवणक्षणातिवाचं। तस्य लघुत्वे वशक्तिरन्यत्र लक्षणात् तस्याभिहितत्वात्। न
न च तदनमित्यत्र सर्ववदुर्ग्रीहावापि गोपदस्य गोस्वाभिनिचित्रपदस्य चित्रसंबंधिलक्षणाया गविचि
त्रसंबंधिनोऽभेदेनान्ययसंभवात्तदप्यदस्यार्थबोधकत्वेनैव सार्थकतास्तीति वाचं ॥ एकदेशा
न्वयस्यास्वीकारात्। यद्वदप्ये लक्षणायां गोस्वाचं। अतश्च विचित्रपदस्य चित्रसंबंधिनिगोपदस्य गो
स्वाभिनिचित्रस्य निरस्ता। गविचित्रबोधाभावाय तेषु। वैशारुण्यास्तु। वदुर्ग्रीहो शक्तिरेव। अ
न्यथाद्यदप्येति प्रकारत्वं लक्षणाया बोधसंभवाच्च त्वाभावाय ते रितादुः तन्न। समासं तरेपितु
त्यत्वात्। किंच। समासे शक्तिस्वीकारेः यवत्वेनैव समासस्य प्रातिपदिकत्वसिद्धौ समासस्य
लक्षणा मनर्थकस्यादितिकूः ॥ शिंशुयावृष्ट्यादिकर्मधार्येन शक्तिर्न बालस्य नाभा

न्याः

र्थयोरभेदाच्च येनैव बोधसंभवात् अतएव तत्पुरुषात् कर्मधारयो लघाया निति र्थादस्य परे अधिकार इति त
 स्मेति हि क० ननु । विशेषां विशेषेणावदुलमिति सूत्रे विशेषां समस्य तद्वत्तावत्तैव समासवत्त्वादेव
 विशेष्यादिग्रहणोत्तिष्ठेन्नतरपदवैयर्थ्यापत्त्या विशेषेणा तावद्येदकविशेष्यातावद्येदकयोर्व्यभिचार
 एव कर्मधारय इति विज्ञायते तथा च कथं शिशुयावत्सदृश च कर्मधारयः परस्परव्यभिचारभावादि
 ति चैत० अत्र केचित् । ज्ञायकशादिशेष्यातावद्येदकव्यभिचार एव कर्मधारयाभिधानात् । ननु
 परस्परव्यभिचारे कर्मधारयाभिधानं गौरवात् न चैवं तत्कः स्युर्दत्तादावपि स्यादिति वाच्यं । त
 च बहुल ग्रहणो नैव समासनिषेधात् । अतएव वृत्तिकारैरपि बहुः शिशुयेत्येव प्रत्युदाहरणं दत्ते
 न च विशेषास्य पूर्वति यातविधायकसूत्रे स्मै चताशप्रयोगे गौरीविशेष्यो बहुलमिति सूत्रे न
 न्यतरपदवैयर्थ्यं तदेव स्थिति वाच्यं । विशेषाविशेष्यभावस्य कामचारत्वेन ह स्य दृष्ट्या वि
 शेष्येणात्वसंभवात् । न चैवाविशेष्याविशेष्यभावकामचारत्वेन तत्त्वतीलमिति प्रयोगा
 यति ॥ तादृशप्रयोग उत्पलस्य विशेषेणात्वविवक्षायां प्रामाणिकैरपीष्टाय तेः स्वीका

राता अतस्त्वं चंद्रयं सुखं चंद्रयदयोः साधुत्वमिति हि कः ॥ यत्तु लोकप्रसिद्धमेव विशेषरांतहा च
कपदमेव सूत्रे विशेषरायदमित्याह ॥ तन्ना लोकयदस्य पावदेकदेशविकल्पग्रासात् ॥ केचित्तु विशेष
पुतावच्छेदकसमानाधिकरशाभावप्रतियोगित्वेनैव विशेषरांतहा दुत्पलनीलनीलोत्पयोः पिशाधु
त्वं ॥ नचैवं ह कृशं शुभादिप्रयोगस्य विशेषराय पूर्वतिपातेनैव चारो सूत्रे चतरयदेवेयर्थमिति वाच्यं
च दुल गृहरो नैव क्वचिन्नित्यसमासः कृष्णस्य ॥ लोहितशालिः क्वचिन्नारामो जीमदस्य व्या
सः पाशार्थ इत्याद्यतिप्रयोगवारो दुष्टत्वादित्याहुः ॥ यच्चोक्तं शब्दकोस्तु मे ॥ उत्सर्जनमिति तावद
नर्थसंज्ञेतुक्तं प्रधानमुत्सर्जनमिति ॥ तदिह तातिगुराशब्दयोः सन्निपाते गुरा एव विशेषरांतस्य
इव यीछेदहा वै कृपा निवर्त्तकत्वात् ॥ श्रौतव्यवहारेष्वेवं श्वेतं घ्राणमालभेतेति चोदनायाश्च
तद्वा गालायेकस्य घ्राण अलभ्यते न तु श्वेतमपि पशुतरं ॥ किं जात्योरप्युपनिपात एवमेव न नि
लोत्पलं याचक वृक्षाणा इति व्यवस्थित एव प्रयोगः ॥ यत्तु गुराशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुराकि
याशब्दयोर्वा सन्निपातः ॥ तत्रानियम एव वक्तुं न्याजः कुज्जखंजः याचक पाटकः पाटकया

न्याः

चकः पाचकसंज्ञ इति शिंशुयावसह तत्र तु शिंशुया त्वस्य पत्वा हस त्वस्य व्यापकत्वाद्विशेषणविशेष्या
भावव्यवस्थास्यैव। तदसत्। यत्साक्षात्क्रिया न्वयितत्प्रधानं यत्परपर्यायान्वयितदप्रधानं। एताव
तैव श्रोतव्यं बह्वारनिर्वाहे विशेषणविशेष्याभावकामचारस्य दुर्गतरत्वात्। नीलोत्पलं ति उत्पलनी
लं ति श्रुतीत्यादौ साक्षात्क्रिया न्वयित्वस्य कदाचिन्नीले कदाचिदुत्पले संभवाद्विशेषणविशेष्या
भावस्य कामचारादुत्पलनीलं नीलोत्पलमिति प्रयोगः साधुरेव। एवं पाचकब्राह्मण इत्यादि
दृष्टव्यं। यद्येकं शिंशुया त्वस्य हृत्वात्वाद्यिषुया विशेषणमेवेति। तदपि ना। विशेषणविशेष
याभावभावकामचारत्वेन व्यवस्थायोगात्॥ अन्यथा। प्रमेयः पदार्थ इत्यत्र विशेषण
विशेष्याभावाद्यतिदिक्। उपकुंभमर्धयियमलित्पादावयोभावे तु तदपदं लक्षणा यैवोपप
त्तौ न शक्तिर्नैवाक्ये लक्षणा॥ पाणिपादौ वादयेत्यत्र पाणिपादमात्रप्रतिपत्तिर्न पादौ लक्ष
णा। समाहारसंज्ञा तु न समाहारबोधकत्वेन किंतु न द्विवृत्त्यादित्यारिपिकी। न च द्विवृत्त
द्विवचनमापत्तिरसाधुत्वात्। यरे तु पाणिपादपाणिप्रतिपत्तिर्योगिकं पादपादप्रतिपत्तिर्योगिकं

कंसमाहारं लस्यंतीति तत्र परंपराया वादनकर्मत्वान्वयः ॥ समाहारस्तु तुल्यवदेकक्रिया न्वपि त्वर्यं
साहित्यं सैनावनादिवदये क्वावुद्विषीषविषयित्वं वेत्ता दुः ॥ इतरतरं दंदेतुधवरदि रात्रि त्या हो
धवस्वदिरमात्रप्रति ते न लक्षणाशक्तिर्वेतिदिक् । नस्तत्तुल्यवेद्यमघट परत्तत्तुल्यघटपदघटसंबंधि
तो लक्षकं न जपद मन्योन्याभाववतो लक्षसं संबंधि कस्थिते वै तस्य न ह्येत्या हो एकदेशा न्वयस्वी
कारात् जथा च घटसंबंधमिन्नातो न्योभाववत्तेव घट इभिन्नः पर इति बोधः परेतु वै तस्य न ह्ये
त्या हो पुत्रस्य पुत्रेयस्य संबंधस्या न्वयंगीकारात् । अघट इत्यादाव न्योन्यावत्तेव घटसंबंधि ना
न्ययः । अत एव घटं घटमित्या हो समानविभक्तिकतेत्या दुः । अने तु निपातातिरिक्तनामार्थयो
रेवाभेदातिरिक्तसंबंधेना त्वयानं गीकारेणा घटः परत्तत्तुल्यघटस्य प्रतियोगितयान्योन्याभावे
तस्य चाधिकारात् तथा परे न्वयबोधसंभवान्न लक्षणा । अत एव चंद्र इव मुख इत्य इते वैषय्यं
सादृशप्रतियोगितया चंद्रान्वयः न च भूतले घटो नास्तीत्यत्र कथं घटात् तं ताभावबोधेन

कंसमाहारं लसयंतीति तत्र परंपराया वादनकर्मत्वान्वयः ॥ समाहारस्तु तुल्यवदेकक्रियान्वपित्वहयं
साहित्यं सैनावनादिव हये क्वावुद्विशेषविषयविषयत्वं वेत्ता दुः ॥ इतरतरं देतुधवस्वदिरावित्पादो
धवस्वदिरमात्रप्रति ते नैल सराणां शक्तिर्वेतिदिक् । नस्तत्पुरुषे लुप्य घट परइत्तत्र घटपदे घटसंबंधि
तोलककं नञ्पद मन्योन्याभाववतोलकसंसंबंधिकस्थिते चैत्रस्य न तु त्या हो रुफ देशा न्वयस्वी
कारात् जथाच घटसंबंधमिन्नात्योन्योभाववत्तेव घट इभिन्नः परइति बोधः परेतु चैत्रस्य न तु
त्या हो पुत्रस्य पुत्रेयस्य र्थसंबंधस्यान्ययांगीकारात् । अघटइत्यादावन्योन्यावत्तेव घटसंबंधिना
न्ययः ॥ अतएव घटं घटमित्या हो समानविभक्तिकतेत्या दुः अनेतु निपातातिरिक्तनामार्थयो
रेवामेदातिरिक्तसंबंधेनात्वयानं गीकारेराघटः परइत्तत्र घटस्य प्रतियोगितयान्योन्याभावे
तस्य चाधिकरातातया परे न्वयबोधसंभवात् नल सराणां । अतएव चंद्रइव मुखइत्तइत्ते चैवार्थ
सादृशप्रतियोगिताया चंद्रान्वयः नचभूतलेघटो नास्तीत्यत्र कथं घटात् तं ताभावबोधेन

न न्योन्याभावोपपत्तिरिति वाच्यं अन्योन्याभावसंसर्गभावसाधारणाभावत्वमप्यत्र तावद्येदकत्वात्प
 र्याधिकरणाप्रतियोगिवाचकपदयोः समाशविभक्तिकतात्तत्तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितयानज
 येप्रतियदिकार्यान्वयेन तात्पर्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेनाभावबोधोद न्योन्याभावबोधः यत्र चाधि
 करणावाचकपदेसप्रतीतत्वादात्म्योतिरिक्तसंयोगादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितयानजयेप्रा
 तियदिकार्यान्वयेन तत्र संसर्गभावबोधः अन्योन्याभावत्वेनान्योन्याभाववत्संसर्गभावत्वेना
 पिसंसर्गभावोपपत्तिस्वीकाराद्वा नचैवंचैवोनयचतीत्यादौ संसर्गभावबोधो न स्यादधिकरणा
 वाचकपदेसप्रमभावबोधात् आख्यातस्य कालिसंबंधेन स्वार्थप्रकारकान्वयबोधाजनकत्व
 वत्तादृशसंभिव्याहारस्यापिन तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन जये प्रकारतया
 यान्वयबोधजनकत्वमत एव कालः पक्षतितिनप्रयोगः केचित्तु न जयिनिमोके यत्र प्रति
 योग्यधिकरणायो रभेदात्तान्वयः तत्र न जान्योन्याभावबोधः अन्यत्र संसर्गभावबोधः
 अतएव आख्यातस्य कर्तृवाचकत्वेन जानयति तया द्वैकर्तृभेदे बोधेपिन सति ॥ एवं

न न तर्कस्य मे दे न धात्वर्थे प्रकारतया न यः अतो घटो न पश्यति चैव इत्थं ततो घटाभावं पश्यति चैव
इति न बोधः एवं विभक्त्यर्थे प्रति योगिक न जर्कस्यो दे पश्यतयापि न बोधः ॥ अत एव ग्रामे चैव स
नेत्यादितश्चैव स्वत्वाभावो मे इति न बोधः ॥ न च घटो नास्तीत्यत्र घटाभावे रति बोधो गीकारे भावना
या अभावाच्चेन तत्रैव वाच्यातो यस्मिन् संख्यान्वयस्तदा घटो नास्तीति प्रयोगा यत्तिर्दिक्ता वधि
न प्रति योगिता कलटभावस्यैकत्वादिति वाच्यं भावना न्वयभावप्रतियोगि न्ये वरत्वा न्वयस्य
समभिव्याहारविशेषेण बोधनादित्याहुः परे न भूतले घटोस्तीत्यत्र नाभावविशेषाको बोधः किं
तु कागजा न्वितधात्वर्थस्य नर्थे तस्य वाच्यातार्थे आश्रयत्वे अयात भूतलवृत्ति त्वा स्य सतायां
बोधः सतान जाति निरित्यत्रे च न तूतलवभाव इति योगि घटोस्तीति बोधः केति साकांशता
यत्तेति ताहुः परे भूतलास्ति त्वाश्रयत्वाभाववान् घट इत्याख्यातार्थे अयत्वं सैव बोधः इतराति
शेषगी भूत प्रथमांत यदोपस्थाप्ये संख्या न्वयात घटे रक्षा च य इत्याहुः निरुपयोग्यताति प्रयो
गात् नाख्यातार्थः कृतित्वेन कृतिः किं तु व्यापारत्वेन व्यापारः न च तत्र व्यापारे लसरावि

न्याः

भक्त्योच्य इत्याहुः तिनुर्योगश्चेतीति प्रयोगात् नारव्यातार्थः प्रकृतित्वेन कृत्तिः किंतु व्याघारत्वेन
व्याघारः न च तत्र व्याघारे लसरा नगीकारात् अन्यथा कर्मणि प्रसीत्याद्यनुशासनवैयर्थ्यात् अनु
शासनं विनापि यंगायदलसरावत्तस्यापि लहृणा संभवादिति चेत् नालाघवेन यचतीत्यस्य यत्नायं
करोति नाविवरणो न च यत्तत्तस्याख्यातप्रवृत्तावच्छेदकत्वेन योगश्चेतीत्यत्र व्याघारे आश्रयत्वे वा
लसराखीकारात् एवं जानाति विधते निद्रातीत्यादावपि यद्येन श्यति ता हो नाश्रयत्वं किंतु यति
योगित्वेन लहृणा अतएवाप्यदियगमनानूकूलहोदनादिमति न गच्छति ति प्रयोगः तस्य
मनाश्रयत्वाभावात् न च विभक्तौ लसरां गीकारेनुशासनवैयर्थ्यमिति वाच्यं अनुशा
सनात् सूविभक्तौ लसराभावेपितिङ् विभक्तौ लसरायां बाधकाभावात् यदनुशासनव
त्तात्सूधिभक्तेः सूविभक्त्यंतरार्थे लसराया अखीकारात् कथमप्यथा कर्मिणि शक्त्याया
दितियाया घटं जानाति त्यत्र विषत्वे लसरा कथं वा ह आहु मी यरी यतति त्यत्र विभाव
गशक्तायाः यंच म्याधूमादित्यत्र ज्ञायत्वे लसरा युक्तं त्वेजसत्वावच्छेदक जातिशे

षावधि न्येति धातोः शक्तिशक्तियायाजन कत्वसंबंधे नपंचमर्थविभर्गत्वयेन वृत्तान्तिविभाजन
न कविलक्षणक्रिययुगोभूमि हतीति बोधादिभागे पंचम्याः शक्तिः । न चरयोग्यनितित्यादा
वारव्यतार्थयत्न स्पवाधादनन्वेयेयिधात्वर्थस्यैव गमजादे १ येन यवोद्यो पयतीकि मर्थमाप्र
यत्नेलसरोति वाच्यं तदुलः पचति वतं दुलस्य याकेक म तासंबंधे नान्वयात विशेष्यतयभि
दातीति कसंबंधेन प्राविपदि कार्य प्रकारकबोध प्रतिनियते सू पुतदि नान्यतमजन्यो स्थितेः का
इ शात्ववत्तं दुलं पचतीत्यादितः पाकवत्तं दुलविषयक कृतिमानिति बोधाभाव अभेदातिनि
यात सू पुतदि नान्यतिरिक्तसंबंधावधीनं धात्वर्थ प्रकारतानि रूपित विशेष्यतया अन्वयबोध
जन्योपस्थितेः हेतुत्वांगीकारता । हितियाविषयत्वार्थ प्रकारतानि त्वा तासूच्यस्य ति दुधे
न्ययाभावे तु घटेन स्थीयते रूपमित्यतः स्थितिमदृष्ट जन्य रूपमिति बोधायतेः । अतए
व घटेन स्थीयते रूपमित्यत्र स्थितेश्च प्रयस्वरूपा रव्यातार्थान्वयः घटस्येतरविशे

न्याः

रात्वाख्यातार्थविशेषरात्वासंभवादिति हि कः अतएव नामार्थस्य रात्वात्तदुलः यचितित्वया कच तं तुल
 कृतिमानिति बोधाभावेऽपि न सतिः ॥ केचित्तु धात्वर्थप्रकारकबोधस्यापि विशेष्यतासंबन्धेन नामार्थोऽभावे
 न विशेष्यतासंबन्धेन धात्वर्थप्रकारकबोधप्रतिकृतिरुच्यन्तरजन्योपस्थितिः कारणात्त्वमिति नाताद
 शो बोध इति । यद्यपि ज्ञानं जातिरप्यहौ ज्ञानपदेन धातुता सर्वज्ञानोपस्थापनादा तु जन्योपस्थितिर्वि
 षयरूपधात्वर्थस्य सूच्यार्थपि प्रतियदि कार्यस्य चित्तु यौययि प्रकारत्वाद् यौयिभिचारः तथापि
 घटप्रकारककर्मत्वादिविशेष्यकनिरूपितत्वसंसर्गकबोधविशेषे घटमेतादृशानुपूर्वीज्ञानहेतुः
 एवं घटादृशानुपूर्विकाद्यादृशो बोधो नूभूवसिद्धस्तादृशानुपूर्विज्ञानकारणतादृशबोधविशेषे बोधे विशेष
 च व्यवहितोत्तरत्वमेवेति मव्यभिचारः एवं विशेष्यतासंबन्धेनाभेदे संसर्गकनामार्थकप्रकारक
 कबोधप्रतिज्ञामसमानविभक्तिकयदजन्योपस्थितिः कारणात् तन्नामोत्तरविभक्तिविज्ञा
 तियविभक्त्या समभिव्याहृतयदजन्योपस्थितिर्विकारं ॥ तेन नित्यघट इत्येव संग्रहः तदु

राम

लेपवृत्तित्वविज्ञाति एकमन्तद्वितियार्थः सविषयकधातुयोगे तु विषयत्वं द्वितीयार्थः वस्तुतो ग्रामं गच्छति
तृतीयत्वं संयोगे विभागे चलाघकाद्वितियायाः शक्तिरन्वयलक्षणोतिथ्येयं व्यापारबोधकेनारव्यातेन च
र्तमानत्वादिकं व्यापारे बाध्यते। व्यापारबोधकेन तु धातुर्धैतद्विध्यते॥ भविष्यत्वातीतत्वे व्यापार
तविशेषकाचेतत्र भविष्यत्वमाद्ये व्यातेन वर्तमानादरेतीतत्वमन्ते व्यापरे चेति तेनोत्तरकृति प्रागभा
मादायनकृति काले भविष्यदर्थकार व्यातप्रयोगः न चाद्यकृति ध्वंसमादायभूतार्थकारव्यातप्रयो
गः तदुत्पत्तिवृत्तिवैवर्धन्यतुलः कर्मत्वे तच्च व्यापारे सच वर्तमानत्वं चकतावत्वेति तितुलकर्म
कपाकीपवर्तमानकृतिमांश्चैव इति बोधः न च ह्लाद् भिद्यर्शोपतितितिप्रयोगापत्तिः भूमिनि
धसंयोगजनकक्रियानुकूलव्यापारस्य मर्त्तसत्त्वादिति वाच्यं॥ पवति सममि व्याहारेणाद्वितिया
याः साधुत्वाभावात् संयोगादिकलाबोधकत्वाच्चेति केचित् ननु ग्रामं गच्छति त्वजति त्वाहो सं
योगादिभागादिरूपफलस्य द्वितियार्थत्वक्रियारूपव्यापारस्य धातुर्धैतदात्यजियोः पर्यायता
यस्याग्रामं गच्छति त्विचकव्येग्रामं त्यजति त्विप्रयोगापत्तिरिति चेत् नागमिधातुसमभिव्या

न्याः

हतद्वितियायाः संयोगरूपफलस्य तजिधातु समभिव्याहृतद्वितीयाया विभागरूपफलस्य बोधकत्वस्वीकारेणा न निप्रसंगभवादिति केचित् । द्वितियार्थः अश्रयत्वं कृतित्वं संयोगानुकूलकर्मगमैरर्थः विभागा नुकूलत्वजैरर्थः तेन न तयोः पर्यायता ॥ न वा तत्तद्वा तु हातुसमभिव्याहृतद्वितियायास्तत्तत्फलबोधकत्वस्वीकारेणा नेककार्यकारणभावः ॥ न च हत्वा इमौ परीयतित्वा द्वौ भूमिद्वौ द्वितियायतिः क्रियाजन्यफलशालित्वस्य कर्मत्वमक्रियाजन्यसंयोगाश्रयत्वस्य भूमावपि सत्त्वा इति वाच्यं । द्वितिया समभिव्याहृतधातुत्वर्थवच्छेदकफलश्रयता बोधकत्वस्वीकारात् । अतएव धातुत्ववच्छेदकफलशालित्वकर्मत्वमिति तस्याप्यशोध्यप्यहं नीद्वितिया एव संयोगबोधकत्वात्तथा प्रयोगयोगः न च धातुत्ववच्छेदकफलशालित्वकर्मत्वमिति मते घटं जानाति त्वत्कर्मत्वं घटस्य न स्यादिति वाच्यं । एतदेति मतेन तदभिधानात् ॥ न च क्रियाजन्यफलशालित्वकर्मत्वमिति मते घटे कर्मत्वा नुपपत्तीरिति वाच्यं क्रियाजन्यफलस्याद्वितियार्थत्वाभावात् ॥ किंतु संयोगविभागविषयत्वादेरेव द्वितियार्थत्वात् । धातोश्च ज्ञानक्रियादिषा च कत्वादिति संक्षेपः । निनु याकात्ते दु लं जानाति

तियोगायतिः॥ द्वितीयार्थविक्रि रूपक सानतुक्रियाजन्यफलशालित्वं॥ तृतीयमौपरीयततीत्यत्रकर्म
जन्यसंयोगविभागाप्रयत्नादसंभूयोः कर्मतावच्छेदकः न चाधः संयोगानुक्तलक्ष्यकारस्य यत्तत्पर्येतेभू
मेः कर्मत्वाप्रतिरीतिवाच्यं॥ गुरुत्वजन्यतावच्छेदकजातिविशेषावच्छिन्नस्य यत्तत्पर्येतेभूमाधात्वर्थ
तावच्छेदकफलाभावात्॥ न च वैजौगामंगद्यतित्वादौ वैजयं हादौ द्वितीयायतिः॥ संयोगानुक्तलक्ष्य
पारस्यगम्यर्थत्वेन तदवच्छेदकसंयोगप्रयत्नाप्रयत्वादिति वाच्यं॥ तदा त्वर्थानधिकरणात्वेन
विशेषणीयत्वादित्याहुः॥ तन्न॥ घटं जानाति स तथा तो जानमात्रवाचकत्वेन धात्वर्थतावच्छेदक
फलाभावेन घटे द्वितीयाया अभावायतेः॥ किंच॥ यत्र मत्स्यमेव योक्तुमयकर्मजन्यः संयोगस्तत्र म
स्यमेव प्रतिगद्यतिति स्यात्॥ मेषस्थान्तर्यक्रियाधिकरणात्वात्॥ मेषस्थान्तर्यानधिकरणात्वे
तत्रास्ति मत्स्यनिष्क्रियानाप्रयत्नादिति चेत्॥ तर्हि स्वयं स्वंप्रतिगद्यतिति प्रयोगाय ते सप्तम
सादृश्येनिसं धात्वर्थानधिकरणात्वेन कर्मत्वात्॥ एतेन परसमवेतक्रियाजन्यफलशालि
त्वं कर्मजस्वमित्ययास्तं॥ अत्रेदं प्रतिभाति॥ भेदो द्वितीयायाः कर्त्तरिकर्मभेदस्यापि प्रति

न्याः

स्थापिप्रतिवेने तथाप्रयोगः तथाचदेवदत्तो गामभिन्नः गामनिष्ठसंयोगजनककर्मानुकूलकृतिमातिविको
 धः मल्लभेदस्य मल्ले भावततथाप्रयोगः नचद्वितियायामेदार्थत्वेचैत्रः चैत्रं जानाति नस्यादिति वाच्यं
 तजिगम्पादिधातुसमभिव्याहृतद्वितियायवबोधकत्वात् ॥ नचवृत्तादभियोगायततिप्रयोगायतिः
 ॥ भूमिभिन्नत्वे सति भूमिनिष्ठसंयोगानुकूलकर्माश्रयत्वस्यत्वादिति वाच्यं ॥ द्वितियायाः संयोग
 विभागाद्यर्थकत्वे मते गामिधातुसमभिव्याहृतद्वितियायवलोपाकजत्वस्य सत्वेन धात्वर्थज्ञाने विक्रि
 तिविषयत्वस्य सत्वेन याकज न्यतंदुलविक्रितिविषयकज्ञानवानिति बोधसंभवेन तद्वारणाद्यसूच
 र्थप्रकारकबोधे सुधिभक्तिस्तद्वदज न्योमस्थिते समानविशेष्यतया हेतुत्वे वाच्यं ॥ तथाचदेवचैत्रस्य
 तेन विक्रीतत्वादित्यादितः चैत्रकथं ज न्यपचैत्रस्य तद्वद्विभक्तिबोधो न स्यात् ॥ यद्यर्थस्वत्वे ज न्यत
 रुयंचमार्थस्यानन्वयात् ॥ तच्च यथैभिन्नायासूचिभक्तिस्तद्वदज न्योमस्थिते हेतुत्वमिति
 वाच्यं ॥ भूतलेष्टस्येति प्रयोगायतैः धरसंधेभूतलाधेयत्वसत्वादिति चेत् न ॥ यंचमार्थप्रकारकवि
 बोधे यथैभिन्नसूचिभिन्नपदज न्योमस्थिते हेतुत्वात् सप्रमर्थादिप्रकारके यंचमार्थीरिक्तसूच

यप्रकारकेवाकोधेसूयमिन्नजन्योपस्थितेहेतुत्वात्। चैवेगांतदुलं पाचयति मैव इत्याहो चैवतिष्ठतं दुल
कर्मकयाकीयायाकृतिस्तदनुकूलतिमान्मैव इति बोधतं दुलः कर्मत्वे तच्छा के सचरति यार्था
निष्ठत्वं चरिण जर्थक तौ सा चरित उर्थ क तौ डिउः यैकृतिश्च मैवेवेति॥ भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेत्या
हो भेदानुकूलव्यापार रूपं कर्तृत्व भेदप्रतियोगित्वरूपं कर्मत्वं च एकाहानुसूलेनेति धातुना
अकांक्षामयीदयातत कुसूलभेदव्यक्तिबोधते॥ किंवा तत कुसूलकर्मक भेदत्वे नैव तद्वत्तया
बोधते। यथोदनः यत्काभुजे ते इत्यादा इ संगाय तदोदन कर्मिकाव्यक्तिस्तत्र चाकांक्षा वैचि अ
त्याक कृतिमत्कर्तृवैवभोनजनव्यक्तिर्भेद इति न भिन्नकर्तृकेति प्रसंगः अकाशं न पश्य
तितत्र लौकिक विषयतया आकाशवच्चा कृषाप्रयत्नस्याभावीभासते लौकिक विषयिता
आशस्य प्रतियोगिता वष्टेदक तावष्टेदक संबंधः पशामीति विषयतारूपः स्वरूपसंब
धो व्यधिकरणाः तेनाकाशघटोभयविषयकचासूयसत्वेपिमैव आकाशं न पश्यति

न्याः

प्रयोगस्याननुपपत्तिः ॥ लौकिकविषयितावनिरूपितसमवायेनाकाशविषयचासुबाभावेभासतेऽ
 रुधर्मस्यापिप्रतियोगितावच्छेदकत्वान्नाकाशविषयकत्वमात्रेप्रतियोगितावच्छेदकमित्यापरे। त
 तन्न। लौकिकविषयतावच्छेदकादुभेआकाशस्यलौकिकविषयतासत्त्वेपितयाप्रतितेः इत
 तंप्रपञ्चीतिवलादुभेयलौकिकविषयतायदितहामेयादौआकाशभूयेपितादशविषय
 तासत्त्वात्। आकाशिनिरूपिततादशविषयतावच्छासुबाभावः समानाधिकरणासंबन्धावधि
 न्नशब्दबुध्यते। शशविषयाजन्मकार्मुकं नास्तीत्यत्रशशविषयायोर्जन्यत्वरूपेव्यधिकरणासं
 बन्धः ॥ तेनशशविषयाजन्मकार्मुकाभावभासते। यदाचकटेकलंजादनेजेभुजादपाशौकपाल
 दभातेतत्तासार। इत्यादौयुत्तरेवैविआत्कटेकलंकाभावइतिबोधवत्प्रकृतितेपिनजर्घेप्र
 तियोगितयाशशयदार्थान्वयः। नजर्घस्याप्रयत्नयाविषयात्। तथाचशशयदार्थवैविअतभा
 वविषयाजन्मकार्मुकामितिबोधः ॥ रुचिदत्तादिमतेबोद्धव्यं भूत्यादेरधिकरणास्यापिप्रपञ्चे

राम

नव्यात्। एवंमीतः शरीरो नास्तीत्याहौयीत त्वं शरवत्त्वोभयावधिनाप्रतियोगितं शं रवाभावयोः संसर्गः
यद्वापीत त्वस्य शरवे समवायेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् अधिकशराधर्मावधि न्नभावबोधः संयो
नरुयं नास्तीत्युच्यते प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधो ह्योखवत्पीतसंबंधेन पीतसंयोगसंबंधेन वा शंस्व
त्वावधि न्नभावबोधः निर्धारणाद्या॥ भेदोभेदस्यर्थः भेदेचाप्रकृत्यर्थस्य कस्यप्यहार्थस्य प्रतियोगित
न्ययः प्रकृत्यर्थस्याधिकशरात्वेताच्चित्तस्य प्रतियोगितया भेदेन्ययः भेदस्याप्रकृत्यर्थप्रतियोगि
तयानचित्तेऽर्थांतरसंयुक्तस्य रीरतमायहार्थप्रकारतयान्वेति संयुक्तरीरतमाचाभेदसंबंधेन क
स्माप्यहार्थः भेदप्रकृत्यर्थः प्रकारतया भेदस्याप्रकृत्यर्थकस्माप्यहार्थप्रकारतयान्वेति॥ एवंवगवा
न्म। गोवाच अभिन्नावाकस्मासंयुक्तसंयुक्तिरतमाभिन्नेति बोधः यद्वासंयुक्तरीरतमा कस्माभि
कस्मासंयुक्तरीरतमेत्याहौच कस्माभिन्नेति गोसा मान्यभेदोः भेदस्युच्यतेऽर्थः आकांक्षावैशि
ष्ट्याच्चस्माभिन्नेति गोसा मान्यभेदः संयुक्तरीरतमायहार्थेनेति संयुक्तरीरतमाभिन्न कस्मायो

वृष्टी त्वं चतयोः संबन्धः। अमेदश्च कृष्णोपरि अमेदोपरि प्रकृतयो गौरं न्वगमिन्न कृष्णत्वावधिने
 भेदश्च तादृशसंयन्तहीरगवाभिवाभिन्न कृष्णयोः संबन्धः॥ एवं च गवाभिन्ना कृष्णा कृष्णभिन्न
 गोसामान्यभिन्नसंयन्तहीराभिन्ना इति बोधः। तदुत्पादुः तन्न। कृष्णभिन्न गोसामान्यभेदे कृत्रि
 याणां कर्ता प्रचुरं ददातीत्याद्यनुश्रुतात् कर्ताभिन्न कृत्रियभेदादोचशक्ति कृत्य ने गौरवाय ते
 अन्येतु अमेदः षष्ठ्यर्थः सः प्रकारतया स्वीरय दार्थ कृष्णपदार्थयोरन्वेति। गवाभिन्न कृष्ण गवा
 भिन्नसंयन्तसंयन्त स्वीरतमयोऽव्याप्यत्वविशिष्ट व्यापकत्वविशिष्टयोः भेदः संसर्गः॥ ए
 वं च गवाभिन्ना कृष्णा गवाभिन्नसंयन्त हीरतमाभिन्नेति बोध इत्याहुः। अन्येतु भेदे प्रतियोगि
 तया कृष्णपदार्थहीरपदार्थयोर्गीयपदार्थस्याधिकरणात्वेनाभेदे च गोपदार्थस्य प्रतियोगितया कृ
 ष्णपदार्थस्याधिकरणात्तयान्वयः॥ भेदाभेदयोश्च षष्ठ्यर्थत्वं एवं च कृष्णभिन्ना गौर्न संयन्त कृत
 मा गवाभिन्ना कृष्णा संयन्त हीरतमेति बोध इत्याहुः। चित्रेणाय च्यते तदुत्तर इत्युत्तर तीयार्थः
 कृतिः सा चित्रियत्वकृत्यजन्यत्वसंबन्धेन यावत्सचात्मने पदार्थ कलेत चाक्षयत्वात्वात्

रूपातार्थे तच्च तदुल्लेखं च चैत्रकृतिविषयपाकजन्यफलाश्रयस्तदुल्लेखित्वोच्यते ॥ घटं जानाति तत्र घटवि
षयकवर्तमानज्ञानाश्रय इति बोधः ॥ चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यत्रिनिर्देशत्वे तदित्यार्थः ॥ विषयत्वपत्वमाया
तार्थः ॥ तेन घटश्चैत्रनिर्णयवर्तमानज्ञानविषय इति बोधः ॥ प्राचस्तु ॥ तदित्यार्थो ह त्वित् तच्च कृताकार्या
तार्थे तत्र या कोपि प्रकारतयो न्वेति आख्यायार्थत्वं प्रकाशतयैव भानात् ॥ तथा च चैत्रवृत्तिपाकियक
तिविषयफलवान्तदुल्लेखित्वोच्यते ॥ संख्याकालाद्यतिरिक्ताख्यातार्थरूपभावनाया इतरानन्वितप्रय
मातपदोपस्थाप्ये न्वयः ॥ तत्रैवाख्यातार्थसंख्यान्वयस्तेन चैत्रेण स्थीयते चैत्राभ्यां स्थायते चैत्रैः स्थीयत
इत्यत्र संख्यायाश्च न न्वयोन साधुत्वार्थशकवचनप्रयोगोपि सं गच्छते ॥ अथ मातृकमेकारशाभावा
त् ॥ अत्र धात्वर्थस्य विशेष्यत्वादितरान्वितत्वेन तत्र संख्यायवारणाय प्रथमांतपदोपस्थाप्यत्वमुक्तं ॥ च
इदं सुरमित्यत्र चंद्रे संख्यान्वयवारणाये ज्ञाननिमित्तं ॥ यत्तु चंद्रस्येतरान्वयान्निशकां कृत्वा दे
वनतत्र भावनान्वय इत्याह ॥ तन्न ॥ नीलघटं जानाति तत्र कर्मत्वावितेपि घटे नीलान्वयवदितर
प्रकारिभूतेपि चंद्रेषु भावनायाः प्रकाशतया न्वये निशकां सत्त्वाभावादि शेषतये वा न्यत्र चंद्रस्यान

न्याः

न्येतिशका कृत्वमितिदिक्॥ कृजश्रुयत्वाचकृत्वननुव्यापारस्तेनतदाश्रयमात्रेवीजादौबीजंकरे
तितिनप्रयोगः रथादौचगमनकर्तृयदप्रयोगौगौगौगाः॥ ननु कृजोयत्वाचकृत्वेयाकं कृतीतिव
याककर्मकृति कृतिमानितिबोधः स्यादितिचेत्॥ न। तत्रोस्यात्स्याश्रयत्वेनसरांगीका रसोभय
समतत्वात्। चेन्नोतागतो गामइत्यादौ सामानाधिकरणानुभवात्कर्तृकर्मणीकृद्वाचेतथाचचे
न्नो गमनकृतिमदभिन्नो गामो गमनफलवदभिन्न इतिबोधः॥ कृदर्थेकदेशकृतो फले चधात्वर्थ
स्यान्वयः आकाङ्क्षावशान्नैवस्यनप्रत्यारविवा नचधातूत्तरप्रत्ययत्वेनैवकृतौशक्तिः याचका
दिपदेनिरुद्धलसरोतिवाच्यं॥ भावकृतोपिकृतिवाचकतायेत्तेः नचचैत्र। पृक्तत्पत्रयाककृतिमा
नचैत्रदतेवान्वयबोधात् सामानाधिकरणमसिद्धं। नचनामार्थकृतेर्भेदेनान्वयासंभवः अर्थ
वदधातुरप्रत्ययेत्यत्रकृत्यव्यावृत्तस्यैवनामत्वादितिवाच्यं। भोक्ता तत्पत्तित्याहाव न्वयप्रसंगात्
भोजनकृतेस्तस्याश्रयत्वाभावात्॥ यदिचतत्रकृतिमस्यसरायाकृत्याश्रयः तत्पत्तितिवो
धादन्यत्रकृतेर्भेदेनो कृतीत्यान्वयेनबाधकं तदा कृतौशक्तिरनिवार्यालाघवात्। नचभो

क्ता गुणा इति प्रयोगा यत्ति॥ यच्चति गुणा इति प्रयोगवदे तस्यापि प्रत्ययोपस्थाप्य कृतेः समवायसंबन्धे मैवान्वये
नकारणादिति दिक्ः प्रभाकरास्तु॥ क्रियानुकूलव्यापारोधात्त्वर्थः अथ यत्त्वमारव्यातार्थः तथा च तं दुल
यचतीत्यतं दुलक मैकाके यानुकूलव्यापाराश्रय इति बोधः तन्नयत्त्वाननुभवप्रसंगात् एकदेशान्व
यस्वीकाराच्च॥ फलं धात्वर्थः व्यापारप्रारव्यातार्थो हति मत्व तद्दितीयार्थः तथा च तं दुल हति फलानु
कूलव्यापारवानिति बोधः श्वमन्त्रचापीति मंत्रं नमिष्ठाः संसर्गाभावो न्योन्याभावश्च जर्थः तत्रा
न्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वं व्युत्पत्तिवत्त्वभाते न नीलघटवति घटो नास्तीति न प्रयोग
नवालो घटो न घट इति योगः न च कुबुग्गीवादिमानास्तीत्यत्रान्वयितावच्छेदक गुरुतया युति
योगितानवच्छेदकत्वान्नेयं व्युत्पत्तिरिति वाच्यं॥ गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगिता वच्छेदकत्वांगीका
रादिति केचित्॥ अरे तु च न्वयितावच्छेदकसमव्यापधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वं व्युत्पत्तिरिति
कुबुग्गीवादिमानास्तीत्यत्र घटत्वं तादृशमतस्तदवच्छिन्ना प्रतियोगिता संसर्गितया भासत इत्या
हुः तन्न॥ गुरोः सन्नानास्तीति प्रयोगा यत्तेः विशिष्टसत्तात्वस्यात्वपितावच्छेदकसमनियतत्वेन

न्यः

तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यगुरोसत्वादिति तत्तुष्टं तत्तद्वर्मायकत्वं तद्वर्मावच्छिन्नसमानाधि-
 कृशात्पताभावप्रयोगिता न वच्छेदकत्वं च विशिष्टसत्तात्वेनास्ति॥ यत्तु अन्वयितावच्छेदकसमवि-
 यतोयः कश्चिद्वर्मस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तु तत्तत्सिद्धिं अन्यथा कं वृत्तीवादिमत्तस्याप्यन्व-
 यितावच्छेदकसमनियतत्वेन होयतादवस्थात्॥ तथा चान्वयितावच्छेदकव्यापकोयः कश्चिद्वर्म-
 स्तदवच्छिन्नाप्रतियोगितासंसर्गसम्येति धेयः॥ न चोपसर्गवन्न जोयिता त्वय्यग्राहकत्वेन तद्यो-
 त्कत्वा इतले मघट इत्यादौ घटा यदा नाघटासंताभावे लक्षणा येव बोधः किमर्थन जः शक्ति-
 रिति वाच्यं॥ भूतलं घट इत्यत्र नामार्थस्यान्योन्याभावस्य भेदे न भूतलादावनन्वयात्॥ अभाव-
 तिलस्य रागाय भूतलविशेषाकदेभेदप्रकारकबोधस्यानुभवप्रसंगात्॥ किंच ने हे चैव स्येत्यत्र स-
 धिभक्तौ लक्षणं न रकारेण चैव स्वत्वाभावबोधो न स्यात्॥ न च सूचिभक्तेश्चि सूचिभक्त्याथ-
 तरेलस्य रागं जीकाशान् दोष इति वाच्यं प्रतियदिकस्यापितत्ताद्विशिष्टेर्धेलस्य रायेव बो-
 धोपपत्तौ कारकादीनामपि शक्त्याभावायत्तेः यथार्थः स्वत्वं ननु स्वामित्वं तेन हेतवे

शत

चैव स्येतादौ न जास्वामित्वस्य निरूपकतासंबंधेनाभावो बोधनीयस्तस्य ह्यनियामकतया प्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वेनाभावाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनाभावाप्रसिद्धा बोधासंभवो निरस्तः स्वत्व-
स्य व्यर्थेनाश्रयतासंबंधेन तस्याभावबोधसंभवात् ॥ एवं जन्यत्वज्ञाप्यत्वमवधिमत्वं च यंच
प्रधानजनकत्वं ज्ञापकत्वमवधित्वं च ॥ एवं सप्रत्यर्थ्याधेयत्वं न त्वाधारत्वमित्यादि इत्य-
ननु न जः शक्तिवत्प्रजयतीत्यादौ प्रकर्षजयबोधादुपसर्गोपिशक्तिरनिवार्येति चेत् ॥ न ॥ उपस-
र्गस्य नामत्वेन धात्वर्थभेदेन तदधीन्यथासंभवाद्वा तोरेवलसरांगीकारात् ॥ न च धातोः प्रक-
र्षलक्षणायां जयस्य शक्यत्वेन प्रकृतजयबोधे युगपदिति द्वयविरोधः प्रकृत्येजये लक्षणा-
या तु तस्य शक्यसंबंधरूपत्वसरांगसंभवादितिका च ॥ अभेदेपि स्वस्मिन् संबंधस्य सत्ताद्यवृत्ता-
वच्छेदकाभ्युपगमात्तद्विधे लक्षणांगीकारात् ॥ यथा इष्यते ह्यस्य घटत्वेन बोधेन सरोतिदि-
ष्टम् ॥ ननु चेष्टाप्रमारां एषूकस्वीकरणीयं तेषां संबादि रूपार्थन्ययबोधस्य सर्वसिद्धि-
त्वात् ॥ कियं तो घटा इति दृष्टे दृशांगुलीप्रदर्शने दृशत्वस्य घटे ज्ञानीत् ॥ एवं चेष्टावि-

रामः

विशेषेण द्वयविशेष ज्ञानात् मानांतरस्य तदानीमभावात्सिद्धं प्रमाणांतरमिति चेत् । न । तादृश चे
दृष्टा तदर्थं बोधकशब्दा नुमानादेवार्थबोधसंभवात्मानांतरकल्पने गौरवाय तेऽप्येव दिव्यं
जानते सति यीनत्वादित्यादिहेतुना शक्तिभोजनानुमानसंभवेन नार्थपक्षिणीयमानांतर
अतएव प्रत्यक्षेणैवाभावग्रहस्योपयादितत्वाद्यनुपलब्ध्या स्वामपि प्रमाणांतरस्य । न वसंभ
वोपि प्रमाणांतरस्वीकार्ये शब्दः सति तज्ज्ञानांतरदृष्टान्न ज्ञानं जायते नैतदनुमाता संभ
वाति । शतसंख्याया दशत्वसंख्या अभिचारित्वादिति वाच्यं ॥ पर्यप्तिरुपसंधेन दशत्वसं
ख्यायाभिचारित्वेपि समवायेना अभिचारित्वात्तद्वद्व्यवशानं घटा संकीर्णव्यवशतेप्येव
प्रोदशा शब्दवत्त्वादि प्रकारेणानुमानसंभवात् ॥ इतित्यमप्यविहितकर्तृकशब्दप्र
माणां चेष्टा क प्रमाणा मेवमेव नोचेत् प्रमाणा मेवेति सिद्धं । वत्त्वार्थेव प्रमाणा नीति ननु
प्रमाते सिद्धौ सर्वमिदं स्यात् । न वत्त्वत्वेनैवा शक्यं ग्रहं जानस्यातीदृशत्वात् । अन्यथा राम

ज्ञानतद्ज्ञानादिधारणस्यान्तुविषयांतरं संचारइति। अत्रप्रामाण्यकारः स्वप्रकाशमेवज्ञानं
सर्वघटमहं जामीत्याकारकमितिमात्रमेवविषयकमित्याहुः तन्ना न्वासूयज्ञानेरु
पववश्चवयस्ययोग्यत्वादुत्पद्यमानज्ञानंसर्वघटमहं जामीत्याकारकमितिमात्रमेवविषय
कमित्याहुः। तन्ना। चासूयज्ञानेरुपवतरुवद्वयस्ययोग्यत्वादुत्पद्यमानज्ञानस्य
मसिद्धत्वादसन्निकृष्टत्वाच्चज्ञानतायानिरस्तत्वात्तयाज्ञानानुमानमितिभट्टमंनिरस्त
प्रायेज्ञानरूपसाध्याप्रसिद्धानुमानासंभवात्। तस्मान्नस्वप्रकाशेनज्ञानतालिंगका
नुमित्यावाप्रमात्वगृहं संभवति किं तुमनसैवेति नवैवंप्रागुक्ताचनवस्थावात्तु
यादिसमग्र्याः मानसैवेतिप्रबंधकत्वादिति मूरारिमिश्रः तथाहि। जानसामितुभ
यसंसमंतं तथा चघटज्ञानानंतरंमनः संयुक्तसमवायेनतद्ज्ञानजयतेतत्रघटतु
विशिष्टस्य पूर्वमूयस्थितत्वेनमानंनिर्विवादघटत्वतोज्ञानेसंबंधोघटत्ववैदिशेष्य

न्याः

तासान्वानुपस्थितासंबन्धविधयाभासतेसंबन्धस्यानुपस्थितस्यभानमुभयसिद्धं । अभावत्ववत्प्रकारत्वस्य
भानंनुनैपायिकानामिष्टमेवेति । यदाद्यत्त्वसंबन्धमर्थोदयाप्रकारत्वेभानंतथावद्यत्त्वविशेष्य
कत्वेसतिद्यत्त्वप्रकारकत्वरूपं प्रामाण्यं मनसाप्राप्तमनुभवसायेनसूत्रंज्ञानत्वघटितम
पिसूत्रंज्ञानत्वस्ययोग्यत्वेनभानांगीकारादित्याहुः । तन्न । वहिगुंजायुंजयो गुंजावहि इतिभ्रम
व्याहृतं तद्विशेष्यत्वावधि नंतत्प्रकारकत्वंतद्वाच्यं । नचानुपस्थितयो र वद्येद्यावद्येदकभावेगुह
तुंशकः प्रथमानुभवसायेनपूर्वोक्तरीत्यातद्विशेष्यकत्वतत्प्रकारकत्वयोर्ज्ञानेदितिया
नुभवसायेनपूर्वोक्तरीत्यातद्विशेष्यकत्वतत्प्रकारकत्वयोर्ज्ञानेदितिया
तयोस्तयोः संसर्गविधयावद्येद्यादकाभावः शक्यगृह इतिपरतश्चप्रामाण्यागृहो न तु स्व
नः तदप्रामाण्यागृहकयावत्ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वस्यतद्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्म
ज्ञानग्राह्यत्वस्यावत्तदनुभवसायाग्राह्यत्वादिरूपसंस्वरस्त्वया संभवादितिया
नुभवसायेन ग्रहितेप्राणो ज्ञानांतरेनुमानादिनापिगृहं संभवतिति नापिसि

साध्यकानुमानसिद्ध्यर्थं कुर्यादरामितिदिकर्मत्वजातिमत्कर्मतच्छोकमेवसाभात्य
विशेषसमवायारम्भाः यदार्थोक्ताएवेतिसप्रेवयदार्थः ॥ १ ॥ एवकारस्य नीलं सरोजं भ
वतेवेत्यादौ किं यासंगतस्यासंगतायो गव्यवद्येदः शरवः पांडुरस्येत्यादौ विशेषणसंगत
स्यायोगवद्येदः पार्थस्यवधनुर्धरइत्यादौ विशेष्यसंगतस्यान्ययोगवद्येदइति प्रावः नव्यासुवि
जस्यैवायं भ्राता मैत्रस्यैवेदमित्याद्यनुरोधेनान्ययोगवद्येदबोधस्यवश्यकत्वात्तेनैव सर्वत्रोपयत्तौ ताये
गव्यवद्येदादिबोधः एवकारादिति न तत्र शक्तिः ॥ विस्तरस्त्वस्मत्कृत एवकारवा हे इत्ययः अत्र
केचित् ॥ स्वतंत्रपदार्थांतरतद्विषयद्रव्यादिउपांतर्गगुणोपि वृत्तेः न च तद्वृत्तित्वेन मानाभावा
अरुणायापिगाक्षेत्यजरुणागुणस्य क्रयसाधनत्वप्रतित्वात्स्वत्वाश्रयस्य क्रयसाधने गुणो
पितद्वृत्तित्वसिद्धेः नापिसाम्यादिकं । उत्पत्तिमत्त्वे सति विशिष्टत्वात् । ननु तत्र मानाभाव
तथाहि स्वत्वाश्रयस्य प्रत्यक्षत्वेपितत्र स्वत्वसंशयभ्रमयो जीयमानत्वेन तस्येन्द्रियाणां

न्याः

वाहा न च प्रतिगृहादिज्ञानसहकृतेन्द्रियात्स्वत्वन कज्ञानविशेषस्य प्रतिगृह्यदार्थत्वेनान्योन्या
श्रयायत्तेः न च प्रतिगृहादिक्रियार्त्तकसंबंधजनिकाकर्तृकर्मनिरूप्यक्रियात्वात्। गमनक्रिया
वदस्तिक्रियायां संप्राप्तभावानवधिन्नत्वप्रतियादिकायां कर्तृनिरूप्यायां कर्मण्यून्यायां कर्मसं
वधाजनिकायां व्यभिचार इति कर्मपदं घटं जानातीत्यत्र विषयरूपकर्मरूप्याव्यभिचारकारणा
यकर्तृपदं। ज्ञानरूपक्रिया तु च कर्तृनिरूप्येति तद्वारणामविगीतत्वं क्रियाविशेषणं। तेन कौया
यां न व्यभिचारः न च गमनक्रियाया दृष्टान्तत्वासंभवः उत्तरसंयोगावधिन्नसंदृश्यतदर्थत्वेन संयो
गस्य हि दृष्टयोभयनिरूप्यत्वेन दृष्टान्तत्वसंभावादनुमानात्तत्सीद्दीति वृत्त्यां। ग्रामेत्स जति
त्पादौ स गक्रियायं व्यभिचारादप्रयोजकत्वाच्च॥ एतेन कर्तृकर्मनिवृद्धमेजनिकाकलावधि
न्नत्वेन धातुप्रतियाद्यत्वादिति परास्तं॥ स्वरूपासिद्धेः॥ स्वत्वसिद्धौ स्वत्वजनकज्ञानस्याधा
तुकाच्यत्वासिद्ध्यासिद्धेः न चार्जतेषु नानाविधेषु संमितसु गतप्रयोगादनुगतधर्मसिद्धिराम

रिति वाच्यं । असादिशब्दप्रयोगेनपि अनुगतधर्मसिद्धायत्ते । अप्यप्रतिग्रहं नंतरं यथेष्टविनियोगदर्श
नात्तयोः कार्यकारणभावः न च कालांतरभावि यथेष्टविनियोगप्रत्यापुविनाशिनः प्रतिग्रहस्य द्वारवि
नाकारणत्वेन संभवतीति द्वारत्वेन स्वत्वसिद्धिः तच्च प्रतिग्रहद्वारिदना जन्यते दानादिनानुपपत्तिस्तच्च
न निरुद्धस्वामिभिरुच्ये । नन्विदं ममेति ज्ञानरूपप्रतिग्रहस्य स्वत्वजनत्वे परकीयद्रव्येपि मदेने
दमिति ज्ञानात् स्वत्वायति ॥ न च स्वत्वप्रतिस्वत्वस्य प्रतिबंधकत्वात् परकीयद्रव्ये परस्वत्वान्न न्यस्य
त्वोत्पत्तिरिति वाच्यं ॥ देवदत्तस्येदं न मम किंतु यज्ञदत्तस्येति ज्ञानादेव दत्तस्वत्वनाशे इदं ममेति यज्ञ
दत्तातिरिक्तज्ञानाद्यज्ञदत्तातिरिक्तस्यापि तत्र स्वत्वोत्पादायत्तेः न च देवदत्तस्येदं न मम किंतु यज्ञ
दत्तस्येति ज्ञानविषयताविशेषेण स्वत्वोत्पादकं तदभावात् न यज्ञदत्तातिरिक्तस्वत्वोत्पत्तिरि
ति वाच्यं ॥ देवदत्तस्य स्वत्वाभाववति देवदत्तस्य तादृशज्ञानात् स्वत्वोत्पादायत्तेरिति चेत्तान् ।
स्वत्वप्रतिस्वत्वस्य प्रतिबंधकत्वोत्पत्तिरिति वाच्यं । देवदत्तस्य तादृशदेवदत्तस्वत्वा

नुत्तरेः ज्ञानइयस्य तत्रकारणात्वात्। नाशकं तु स्वत्वे इदं न प्रमेति ज्ञानं। च न च परकीयद्रव्येपि
 यज्ञदत्तस्य न प्रमेति ज्ञानात् स्वत्वनिवृत्त्यापत्तिः यज्ञदत्तस्वत्वस्यापि द्रव्यनिश्चयसंबन्धविशे
 षेण यज्ञदत्तस्य न प्रमेति ज्ञानात् स्वत्वनिवृत्त्यापत्तिः यज्ञदत्तस्यायज्ञदत्तस्वत्वता शोचिदिय ज्ञानहेतु
 त्वोचेत्। न। चौर्थाद्यनंतरं यथेष्टविनियोगात्तत्रपि धारत्वेन स्वत्वकल्पापत्तेः। किंच स्वत्वस्वरूपसत्ता
 दृशविनियोगहेतुत्वे ममेदमजितमिति ज्ञानभावेपि तादृशविनियोगाद्यज्ञे सादृशज्ञानसहितस्य तदेतु
 त्वेत्वापवासादृशज्ञानस्यैतदेतुत्वमस्तु किं तेन। अपि न्वयथेष्टविनियोगस्येष्टसाधनता ज्ञान
 धीनत्वेन स्वत्वानपेक्षया च। ननु कथं तद्विस्वत्वव्यवहारः प्रतिग्रहादिविषयत्वेनेति चेत्
 न। विषयत्वस्य विषयस्वरूपतायादत्तेपि स्वत्वव्यवहारापत्तेः प्रतिग्रहरूपत्वे च तज्जाश
 कात् स्वत्वाभावापत्तेः किंचपि तदमरशास्य निर्विषयतया तद्विषयत्वासंभवेन धने पुत्र राम
 त्वव्यवहाराभावापत्तेः॥ मरशाकालिनपुत्रज्ञानविषयत्वेन तत्त्वव्यवहारइति चेत्। न। पुत्र

ज्ञातसुवर्णादिविनिर्गोतोदासीनस्वप्नसवायोनस्पात। दानात्कलेवचस्पादितिचेत्। नयादशोपायव्य
तिरिक्तेविनियोगसंभवसादृशोपायसमानकालीना। स्त्रीशास्त्राविरुद्धनातादशोपायविरोधुपायव
तोभावाः तावदभावशिष्यास्त्राविरुद्धतादृशोपायसमयोत्तरवृत्तिविशिष्टत्वेनैवस्वत्वव्यवहारसं
भवात्। उपायद्वयेस्त्राशास्त्राविरोधित्वविशेषणान्नचौर्योपात्तचौर्यनीतयोः स्वत्वतदभावौघिद्ये
नरुपेराविनियोगोपायतातेनरुपेरास्त्रानिषिद्धत्वंवक्तव्यं। तेनकृष्णब्राह्मणानिषिद्धयानि
षिद्धप्रतिग्रहेराचब्राह्मणोनर्जितेनस्वत्वाभावः कृषित्वेनप्रतिग्रहत्वेनचविनियोगोपाये
नषिद्धता॥ किंतुब्राह्मणकृषित्वेनतत्प्रतिग्रहत्वेनेति॥ अत्रकेचित्। उत्तरकाली
नकालीनविनियोगस्यविनियोगेष्वादिफाररासत्वेस्त्रीयेपरकीयेचदर्शनेनतत्रकयादेर
किंचित्करकत्वाप्रतिनौशास्त्राविद्धत्वाप्यज्ञाताद्यु। तस्मात्स्वपदार्थीतरं। प्रमारांनुत्तत्रपरसनाददी
तेत्यादिशास्त्रतद्वाप्रतिग्रहादिनातस्यतेदानादिनानश्यति। तद्विविकयातित्ममरणावृत्त्यासुत्पद्य
तेपितृमरणोत्तरसुत्पन्नसुत्तरायेत्येकेस्वत्वेपितृमरणोदेव। परंतुपुत्राभावविशिष्टमर्तमरसास्पृशी

रामः कारशात्कल्पनात्पुत्रानुत्पादसमयेपि मातुः स्वसुसुधने। अन्यथोदासीनस्तुतद्विजिघोषात्प्रसवेयातु
उज्जमनाचतत्सत्तत्तत्पति। पुत्रस्तुपितृमरणात्सुधने। पद्मगमस्यपुत्रस्तुपितृमरणात्सत्त्वान्पतिः।
एवंप्रतिग्रहादिनभरमासुसुधनात्पादौसत्त्वेनदीयसत्त्वात्सुधने। कायादिगृहीतदुधादिजन्यदध्या
होसत्त्वेचउग्रपरमाणुसत्त्वेनजायते तवतज्जनिनेसत्त्वोत्पादसत्त्वेनचैतर्हि कारणात्तरेतदुधपरमा
णुजैजितइत्यातरेपितृसत्त्वोपनिर्दिष्टात्। परमाणुसत्त्वसज्जत्सत्त्वेननाशागीकारात्। अतएवप्रा
करादिजन्यसंस्कारवद्वानिष्टं सत्त्वमिति परासंकीर्तनंनुभिः यतोत्पादनेसत्त्वाभावायतेः। नह
वयवेसत्त्वाभावात्। दशभ्रातराधननिरूपितदशसामित्यस्वीकारापेक्ष्यानिरूपितमेकमेवसत्त्वमि
तिलाद्युक्तिर्विवाच्यं। तत्रतवापिदशसामित्यस्वीकारात् अन्यएकस्पदानेनस्वामित्वनाशे अमेधा
पिस्वामित्वाभावप्रसंगत्। नवदशभ्रातृकस्थलेएकनाशाजत्सत्त्वनाशेभ्रूवेतदशान्तवसत्त्वाभावाय
त्पातत्रापितानासत्त्वस्वीकारोद्वारइतिवाच्यं। चरमभ्रातृनाशमेवतत्सत्त्वनाशेहेतुत्वात्। नवतत्सत्त्वा
वसत्त्वानुत्पत्तिप्रसंगात्। तत्सत्त्वमिति तत्सत्त्वस्यविरोधित्वतस्यपितृसत्त्वेपितृमरणात्तदुत्पत्तेः। तवता
नाहिरुसोपायस्यसमवायेतहेतुत्वंममनुविद्यतयोतिद्विकी। दशभ्रातृउत्तद्वननिरूपेतमेकमेववासु

यथा दृशानिरूपितमेकं धने स्वत्वमिति के क्विन्ता प्रमाणा ये मे यादि नाम वै वातर्मा वात शक्तिशा दृशा
 दितातिरिक्तत्वनिरासावसप्तैव पदार्था इति श्रीधारासूरविनिर्णय देवात्मजमाधवदेवविनिर्णय
 तो न्यायसारः समाप्तो यम् श्रीमन्माधवदेवसमिहितो ब्रह्मांडभांडोदरे सूरिः सूर्यनिभः शर
 तं कुमुदिनीवधुप्रभाधीरभूत् तन्न प्राविबुधीकृता खिलजगद्धीमाधवः सरितोदृतार्थजिखिले वि
 वायं विदधौ श्रीन्यायसारसुधी १ गोदातीरविभूषणो ययुषसाः श्रीलक्ष्मणारव्यः सरोधारासरोधरे स्थिते
 खिलजगद्धीर्जुनानुग्रही तत्सत्तुष्टिपुरारिराजनगरे श्रीन्यायसारमिधये श्रीमाधवदेवपठितश्मश
 त्वाक

हरेरिदं पुस्तकं

५२८८

८
८६

Najaya Saroyam Hari Yajwan

न्यायसारेयंहरिसञ्चनः
१०३ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥